

Országos Tudományos Diákköri Konferencia

**A Maeotis ingoványai.
Történeti-földrajzi vizsgálat antik és középkori szerzők,
valamint korai térképek alapján.**

Jelige: Maeotis

2012

Tartalomjegyzék:

Bevezetés.....	- 3 -
Ókori források	- 5 -
Hérodotos.....	- 5 -
Eratosthenés, Polybios, Poseidónios	- 7 -
Strabón.....	- 9 -
C. Plinius Secundus.....	- 14 -
Pompeius Trogus és Justinus	- 17 -
Középkori források	- 18 -
Jordanes.....	- 18 -
Ananias Širakac‘i.....	- 19 -
Regino	- 21 -
Mas‘ūdī (Al-Maszúdi).....	- 22 -
Bíborbanszületett Konstantín.....	- 24 -
Widukind	- 25 -
Anonymus	- 26 -
Julianus és Ricardus	- 27 -
Plano Carpini és Benedictus Polonus.....	- 27 -
Rubruk Willelmus.....	- 28 -
Kézai Simon.....	- 29 -
Térképi források.....	- 30 -
Környezettörténeti és történeti földrajzi vonatkozások	- 33 -
Összegzés	- 35 -
Felhasznált irodalom:	- 39 -
Mellékletek:.....	- 43 -

Bevezetés

A Maeotis (görög: Maiotis), elnevezést a szakirodalom egyértelműen megfelelteti az Azovi-tengerrel. Az ókori és középkori forrásokban gyakran feltűnik *palus*, azaz mocsár elnevezéssel, ami megzavarhatja ezt a párhuzamot. A dolgozat célkitűzése megállapítani azt, hogy vajon tónak, tengernek, mocsárnak vagy ingoványnak tekintették-e a Maeotist. A kutatásba bevont források időben Hérodotos műveivel kezdődnek és Kézai Simon művével végződnek. Az egyes értesülések hagyományozódásának útvonalát feltérképezve megállapíthatjuk az információk átadásának irányát. Fontos kiemelni a személyes tapasztalatokat, és hogy melyik szerző milyen új információval bővítette e terület leírását. A forrásokat tehát földrajzi szemlélettel elemezzük.

A mai Azovi-tenger¹ a Fekete-tenger sekély, 38000 km² területű északi beltengere, melyet a 4 km széles és 40 km hosszú Kercsi-szoros köt össze vele. Eredetileg sós vizét a beletorkolló folyók kiédesítik, aminek köszönhetően nem ritka, hogy télen pár hónapra befagy. A Don torkolatánál lévő Taganrogi-öböl mélysége csupán 3,5 m, melyet a kb. 30 ággal beleszakadó folyó folyamatosan feltölt. Nyugati felén található a Gniloje more, vagyis Szivas- (Szuvas) öböl, melyet az Arabath földnyelv zár el szinte teljesen. Ezt szokás Poshadt/Rothadt-tengernek is nevezni, mivel sekély vízszintje miatt nagyon iszapos, lápos terület, bűdös kigőzölgéssel.²

Felmerül a kérdés, hogy a mai Azovi-tenger miben tér el a régi írok leírásaitól.

Ókori szerzők közül Hérodotos³, Strabón⁴, Plinius⁵, Pompeius Trogus és kivonatolója, Justinus⁶ leírásait vesszük vizsgálat alá. Kiemelt figyelmet érdemel Strabón, akinek *Geographikája* több, mára elveszett földrajzi munka töredékeit megőrizte, valamint utazásai révén az Azovi-tenger környékére is eljuthatott.

¹ Az adatok forrása: TL 1964, 441a. Révai 1911, 353a. Révai 1912, 678b. és ÚML 1959, 205a.

² Révai 1911, 353a.

³ Herodotos (1892) Történeti könyvei. *Görög és latin remekírók. I. kötet*, I-III. könyv. ford.: Geréb J. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. és Herodotos (1893) Történeti könyvei. *Görög és latin remekírók. II. kötet*, IV-VI. könyv. ford.: Geréb J. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

⁴ Strabón (1977) *Geographika*. Ford.: Földváry J. előszó: Balázs J. Budapest: Gondolat Kiadó.

⁵ Plinius Secundus, C. (1973) *A természet története: Válogatott részek az I-VI. könyvekből: Csillagászati és földrajzi ismeretek az ókorban*. Válogatta, fordította és jegyzetekkel ellátta: Váczy K. Budapest: Kriterion Könyvkiadó.

Gábli C. (2005) *Caius Plinius Secundus Természettudományának 2. könyve*. Fordítás és feldolgozás. Bibliotheca Pliniana 2. Pécs: Lomart Kiadó. és Gábli C. (2006) *Caius Plinius Secundus Természettudományának 1. könyve*. Fordítás és feldolgozás. Bibliotheca Pliniana 1. Pécs: Lomart Kiadó.

⁶ Justinus, M. J. (1992) *Világkrónika a kezdetektől Augustusig: Fülöp királynak és utódainak története*. Marcus Junianus Justinus kivonata Pompeius Trogus művéből. Ford.: Horváth J. Sajtó alá rendezte: Bollók J. Utószó: Borzsák I. Budapest: Helikon Kiadó

A középkorra vonatkozólag főleg krónikákra támaszkodhatunk, amelyek számos esetben antik forrásokból merítettek. Paulus Diaconus⁷ megfelelő szöveghelyei nem hordoznak plusz információt, Jordanes⁸ viszont kivételt képezhet személyes tapasztalatai miatt. A Maeotis a magyar hagyományokba is bekerült a hun rokonság elméletével, valamint a keletről érkező népek szkíta területről származtatásával, így kapott helyet a dolgozatban Regino⁹, Widukind¹⁰, Anonymus és Kézai Simon¹¹. Ezeken túl közelebbről foglalkozunk az örmény Ananias Širakac‘i¹² művével, valamint a mohamedán forrásokba való betekintésként Mas‘ūdī (Al-Maszúdi)¹³ tudósítását is elemztük. Lényeges forrásként kell kezelni Bíborbanszületett Konstantín¹⁴ munkáját is.

A késő középkorban több szerzetes is elindult Belső-Ázsia felé missziósként és követként, közülük Julianus¹⁵ és Ricardus, Benedictus Polonus és Rubruk Willelmus¹⁶ beszámolóit tekintjük át. Közvetlen tapasztalataik és élményeik segítségével valósabb képet alkothatunk a középkori Kelet-Európa viszonyairól.

Elsőként az antik források Maeotisról szóló adatai olvashatók, majd a középkori források ismertetése következik, végül pedig a térképi források elemzése, értékelése zárja a dolgozatot. A kutatás során az alábbi módszerek vezettek eredményre. A forrásokból kigyűjtöttem a Maeotistra vonatkozó adatokat, elsősorban azokat, amelyekben a Maeotis tenger, tó, mocsár vagy ingovány összefüggésben jelent meg. Összehasonlító módszerrel pedig megállapítottam az egyes források információi közötti hasonlóságokat és eltéréseket.

⁷ Középkori krónikások. I. Paulus Diaconus: *A longobardok története. (Historia langobardorum)* Szerk.: Gombos Ferencz Albin. Brassó: Brassói Lapok Nyomda. 1901.

⁸ Jordanes (2004) *Getica: A gótok eredete és tettei*. Közreadja: Kiss M. Budapest: L'Harmattan. Harmadik kiadás

⁹ Regino. Ford. Kordé Z. In: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Olajos T. , H. Tóth I. és Zimonyi I. közreműködésével szerk.: Kristó Gy. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely. 1995. (továbbiakban HKÍF 1995)

¹⁰ Widukind: *A szászok története*. Ford.: Horváth J. In: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Szerk.: Györffy Gy. A történelmi bibliográfiát kieg. Dienes I. és Kovács L. Budapest: Osiris Kiadó. Ötödik kiadás: 2002. (továbbiakban MEH 2002.)

¹¹ Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. Ford.: Veszprémy L. Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Ford.: Bollók J. utószó és jegyzetek: Veszprémy L. Budapest: Osiris Kiadó. 2004. (továbbiakban Anonymus – Kézai 2004)

¹² Paulik Á.: „A világ bemutatása.” Egy 7. századi örmény Földrajz a steppe népeiről. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk.: Róna-Tas András. Magyar Őstörténeti Könyvtár 16. Budapest: Balassi Kiadó. 2001.

¹³ Kmoskó M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi Irodalom I/1*. Szerk.: Zimonyi I. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Budapest: Balassi Kiadó. 1997. és Kmoskó M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2*. Szerk.: Zimonyi I. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Budapest: Balassi Kiadó. 2000.

¹⁴ Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása*. Fordította és kiadta: Moravcsik Gy. Budapest: Közoktatásiügyi kiadóvállalat. 1950.

¹⁵ Bendefy L.: *Magna Hungaria és a Liber Censuum*. A magyar őstörténet kútfoi II. Kéziratok kútfoi Fr. Julianus utazásáról: Richardus beszámolója és Julianus levelei. Kiadja: Szalay S. Budapest. 1943.

¹⁶ Benedictus Polonus útjáról készült jelentés 1247-ből. Ford.: Gy. Riutz I. és Rubruk útleírása 1255-ből. Ford. Gy. Riutz I. In: *Julianus barát és Napkelet felfedezése*. Válogatta, jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta: Györffy Gy. Sorozatszerk.: Szalai A. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 1986.

A részletesebb értesülések adatait összevettem a mai állapotokkal is. Érintőlegesen környezettörténeti vonatkozásokat is megemlítettem, melyek segíthetnek a történeti korokra jellemző geográfiai adottságokat rekonstruálni.

Ókori források¹⁷

Az ókori földrajzi irodalmat három részre oszthatjuk. Elsőnek a hellenisztikus kort adhatjuk meg, de bizonyos, hogy már korábban is készültek hasonló témájú írások. Az i.e. másfél évszázadtól érvényesültek a római hatások, majd a meglévő adatok újabb szemléletű értelmezésére a császárság korában került sor.¹⁸ A *logographia* (körlhajózás, körljárás) irányzatát követte az i.e. 5. században élt Hérodotos is, akinél elsőként olvashatunk értékes beszámolót a Fekete-tenger partvidékéről, és benne a Maiotisról.¹⁹

Hérodotos

A történetírás atyja (i.e. 484-425) a kisázsiai Halikarnasszoszban látta meg a napvilágot. Hérodotos történeti könyveiben nem csak összegyűjtötte az addig felhalmozott tudást az ókor ismert területeiről, de igyekezett az utazásai során szerzett tapasztalatokkal kiegészíteni, helyesbíteni azokat. Kis-Ázsián és Görögországon kívül járt Dél-Itáliában. Egyiptomban, Föníciában, Mezopotámiában, valamint eljutott Szkítiába is.²⁰ Hitelességét már az ókorban is kétségbe vonták, ám egyre több kutatás bizonyította lelkiismeretességét, bár ez a keleti területekre kevésbé igaz, hiszen ott támaszkodott leginkább a szóbeszédre, mondákra.²¹

A dolgozat témájának szempontjából Hérodotos IV. könyve lesz igazán fontos, hiszen abban részletesebb leírás szerepel Szkítiáról és benne a Maeotisról is, de már az első könyvben feltűnnek a szkíták, akiket a kimmeriaiak elűztek szállásterületeikről és egészen a méd birodalomig jutottak. „A Maiotis tavától a Phasis folyóig²²...”.²³ Már itt láthatjuk, hogy Hérodotos tónak nevezi a Maeotist.²⁴

¹⁷ Az ókori nevek helyesírásánál a görög ill. latin formát alkalmaztam, a földrajzi nevel írását tekintve pedig igyekeztem a modern alakot is feltüntetni.

¹⁸ Szabó-Kádár 1984, 70.

¹⁹ Szabó-Kádár 1984, 71.

²⁰ Castiglione 1971, 162.

²¹ ÓL I/2. 909.

²² Kisázsiai folyó, mai nevén Rion, melyet az ókorban neveztek néha Ázsia és Európa határának is. (ÓL II/1 461a.)

²³ Hérodotos 1892, I. 104. fejezet 89. (könyv. fejezet. oldal.)

²⁴ Az, hogy a Maeotis nem a nagy északi óceán része, véglegesen a Nagy Sándor hódításival tisztázódott, feltehetőleg Hérodotos műve csak később vált közismertté. (ÓL II/1. 6.)

A negyedik könyvben Szkítia bemutatása élesen elkülönül az addigi leíró részekről felsorolás jellegével.²⁵ A szöveg tanulmányozása arra a következtetésre vezet, hogy egy régebbi, Szkítiát tárgyaló írásos forrást használhatott fel, valószínűleg Hekataios²⁶ munkájából, de mivel ránk csak töredékek maradtak, nem tudni, mennyit vett át a leírásból.²⁷ A könyv elején Szkítia, mint Darius (Dareiosz)²⁸ hadjáratának háttere jelenik meg, így csak felsorolja a népeket, majd később kerül sor bővebb jellemzésükre.²⁹ Darius hadjáratának okául a szkíták médek elleni hadjárata szolgált³⁰, de bizonyos, hogy inkább motiválta a területszerzés, mint a bosszú.³¹ Hérodotos itt egyből kitérést tesz, hogy elbeszélje a Taurisi-félszigetre (Krim-fsz.) visszatérő szkíták szembekerülését saját rabszolgáikkal.³² A védekezők *„először is elvágták földjüket, úgy hogy egy széles árkot ástak, mely a Tauros hegységtől a Maiotis taváig húzódott...”*³³ A későbbi fejezetekben is feltűnik ez az árok, mint a királyi szkíták határa, akik *„délre a Tauros hegységig, keletre pedig az árokig, melyet a vakoktól származottak ástak volt, és a Maiotis tavának kikötőjéig húzódnak...”*³⁴ Hérodotos információit görög és szkíta kereskedőktől szerezte³⁵, tehát nem saját tapasztalatait írja le, hanem olbiai (Bug-liman melletti görög város) hosszabb tartózkodása alatt összegyűjtött ismereteit.³⁶ A tárgyalt területről hasznos, bár pontatlan éghajlati adatokat is szolgáltat. *„Maga az egész leírt vidék annyira zord, hogy nyolcz hónapon át tűrhetetlen a hideg [...]A tenger befagy, valamint az egész kimmeriai Bosporus”*³⁷...³⁸ Persze túlzás nyolc havi kibírhatatlan hidegről beszélni, de az Azovitenger befagyása korunkban sem ismeretlen természeti jelenség.³⁹ A Maeotis és a Tanais (Don) kapcsolatát is jól ábrázolja Hérodotos, amikor a folyókat nagyságuk szerint sorba

²⁵ Harmatta 1941, 3.

²⁶ I.e. 6. századi földrajztudós, Milétosban született, földleírása két könyvből állt, melynek hitelességét kortársa nem ismerte el. Munkáját Hérodotos felhasználta, tévedéseit helyesbítette. (Gáblí 2006, 189. és ÓL I/2 870b-871a.)

²⁷ F. Windberg, M. Pohlenz, W. Aly, Jacoby, Pauly-Wissowa-Kroll és Schmid-Stählin munkáit összegezve – idézi Harmatta 1941, 3. és 69.

²⁸ I.e. 521-485 élt perzsa uralkodó (ÓL I/1 525a.)

²⁹ Harmatta 1941, 4.

³⁰ Hérodotos 1893, IV. 1. fejezet 9.

³¹ Hérodotos 1893, 330. 2. jegyzet

³² Pontosabban szkíta feleségeik és rabszolgáik leszármazottai között. (Hérodotos 1893, IV. 2. fejezet 9.)

³³ Hérodotos 1893, IV. 3. fejezet 11.

³⁴ Hérodotos 1893, IV. 20. fejezet 23.

³⁵ Hérodotos 1893, IV. 22. fejezet 23.

³⁶ Hérodotosz. Ford.: Harmatta János. In: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. (továbbiakban MEH)

³⁷ Mai Kercsi-szoros.

³⁸ Hérodotos 1893, IV. 27. 28. fejezet 27.

³⁹

rendezi. Nyolcadik helyen áll a Don, felülről a maeotisi tóba ömlik.⁴⁰ Ugyanakkor nincs tisztában a méreteivel, hiszen így ír róla: „*Van ennek a Pontosnak⁴¹ még egy beléje ömlő, és nálánál nem sokkal kisebb tava, melyet Maiotisnak és a Pontos anyjának neveznek.*”⁴² Még ha az Azovi-tenger vízszintnövekedésével számolunk is,⁴³ akkor sem lehet azt állítani, hogy nem sokkal kisebb a Fekete-tengernél. A későbbi források már helyesebben állapítják meg méreteit, pl.: Strabón, aki 9:25 arányban jellemzi egymáshoz való viszonyukat.⁴⁴ Ugyancsak téved, amikor azt írja, hogy „*A pusztaságon túl laknak a thyssageták, a kiknek országából négy nagy folyó folyik át a maieták földjére és ömlik a Maiotisba; neveik pedig: Lykos, Oaros, Tanais és Syrgis.*”⁴⁵ A Tanaisról és a Syrgisről (mai Donyec) helyesek az értesülései⁴⁶, az Oaros talán a Volga, de nem az Azovi-tengerbe folyik, a Lykost nem sikerült beazonosítani.⁴⁷ A fentebb említett példákon túl, még számos helyen feltűnik a Maeotis neve⁴⁸, de érdemi információ nem kapcsolódik hozzá, csupán mint helyszín, hely megjelölés fordul elő. Hérodotos bár korához képest megbízható információkkal rendelkezett erről a vidékről, e területet nem saját tapasztalataira alapozva írta le. Annak ellenére, hogy tudott a kimmeriai Bosporus létezéséről, tehát hogy a Maeotis és a Pontus Euxinus összeköttetésben áll, mégis tónak (λίμνη) nevezte, arra enged következtetni, hogy nem az óceánokkal való kapcsolat alapján definiálta a tenger fogalmát.⁴⁹ Ez a Maeotis tóként való megjelenése a történeti földrajzi irodalomban, amely meghatározás tehát az antik görög ismeretekből Hérodotos közvetítésével hagyományozódott az utókorra.

Eratosthenés, Polybios, Poseidónios⁵⁰

A következő évszázadokból több földrajzi témájú mű ismert, de sajnos igen kevés maradt egészében az utókorra. Az ókor leghíresebb geográfusa, Strabón ezen elveszett, vagy töredékes munkákból igen sokat átvett, vagy éppen kijavított, így rekonstruálhatók Hérodotos és a közötté lévő földrajzi irodalom fő vonulatai.⁵¹

⁴⁰ Herodotos 1893, IV. 57. fejezet 43.

⁴¹ Fekete-tenger, gyakrabban Pontus Euxinus néven jelenik meg.

⁴² Herodotos 1893, IV. 86. fejezet 63.

⁴³ Ami ebben a korban ténylegesen megtörtént, a tengerek szintje átlag 1-2 m nőtt. (SZÖM 1982, 125.)

⁴⁴ Herodotos 1893, 340. 91. jegyzet

⁴⁵ Herodotos 1893, IV. 123. fejezet 85.

⁴⁶ Herodotos 1893, 338. 72. jegyzet

⁴⁷ Herodotos 1893, 343. 115. jegyzet

⁴⁸ Herodotos 1893, IV. 45, 100, 101, 110, 116, 120 és 133-as fejezetek

⁴⁹ Geográfiai értelemben az óceánok szárazfölddel szorosabban kapcsolódó részeit nevezzük tengernek. (ÁTF 1998, 134.)

⁵⁰ Jelen dolgozatban csupán a témához szorosabban tartózó, Strabón Geographikáját legjobban meghatározó szerzők kerültek kiemelésre.

⁵¹ Szabó – Kádár 1984, 99.

Nagy Sándor hódításaival kitágult a görögség földrajzi látóhatára, mely a hellenisztikus korban teljesedett ki.⁵² Kiemelkedő a polihisztor (geográfus, matematikus, asztronómus, irodalmár) Eratosthenés munkássága, akit a földrajz tudományos megalapítójának is szokás tekinteni. Műve, melyben a felhalmozódott ismereteket rendszerezi és összefoglalja,⁵³ sajnos nem maradt fenn, Strabóntól tudunk meg róla legtöbbet.⁵⁴ Három könyvből álló munkájának utolsó részében tér rá a lakott területek részletes leírására és politikai földrajzára, középpontban a Földközi-tenger medencéjével.⁵⁵ Eratosthenés ismerte a földtörténet fogalmát, elgondolása szerint a Fekete-tenger nem volt mindig kapcsolatban a Földközi-tengerrel, hanem az idők folyamán „megtelt a Pontus” és így tört magának utat a Boszporuszon és a Hellészpontoszon keresztül.⁵⁶ Az antik geográfia i.e. 2. században jelentősebb képviselője Hipparkhos,⁵⁷ aki három könyvben kommentálta álláspontját, hozzájárulva Eratosthenés tekintélyének csorbításához, melyet Strabón is átvett.⁵⁸

Az új tendencia, mely már a rómaiak hatására alakult ki, az öncélú tudományos vizsgálódásokat már nem értékelte,⁵⁹ helyette a gyakorlati használhatóságot tűzte ki céljául. Az i.e. 3. század végén született Polybios⁶⁰ világtörténete, új műfajként jelent meg a történetírásban, 40 könyvből⁶¹ állt, melyből csupán öt maradt meg teljesen, a többiből töredékeket, kivonatokat ismerünk főleg Strabón közvetítésével. Róma világuralmának kibontakozását⁶² használta egységes rendező elvnek.⁶³ Művében a földrajz, mint a történelem segédtudománya jelent meg, gazdasági ismereteket is tartalmazott.⁶⁴ Sok területnél a szemtanú pontosságával nyilatkozhatott, hiszen élete során járt Felső-Itáliában, Hispániában, Hellaszban, Kis-Ázsiában és Líbiában is.⁶⁵

⁵² Szabó – Kádár 1984, 73.

⁵³ Munkájához szükséges forrásait Alexandriában szerezte be, hiszen III. Ptolemaiosz Euergetész idején a könyvtár igazgatója volt. (Szabó – Kádár 1984, 82.)

⁵⁴ Szabó – Kádár 1984, 82.

⁵⁵ Szabó – Kádár 1984, 87.

⁵⁶ Szabó – Kádár 1984, 88.

⁵⁷ I.e. 160-125 körül élt, főleg csillagászati eredményeiről volt híres, Rodoszon és Alexandriában tanított. (ÓL I/2. 924b.)

⁵⁸ Szabó – Kádár 1984, 89.

⁵⁹ Strabón 1977, 25.

⁶⁰ Szabó – Kádár 1984, 90.

⁶¹ 1-2. könyv: bevezetés, I. pun háború és előzményei. 2-30. könyv: II. pun háború, Macedónia, Szíria, Illíria és Görögország meghódítása. 30-40. könyv: Karthágó bevétele. (ÓL II/1. 534b)

⁶² Tűszként került Rómába i.e. 167-ben, ahol 17 évet töltött. Fokozatosan alakult ki Róma iránti csodálata, mely görög-római közvetítői szerepe is igazol. (ÓL II/1. 534-535a.)

⁶³ Szabó – Kádár 1984, 91.

⁶⁴ Szabó – Kádár 1984, 92.

⁶⁵ Strabón 1977, 24.

Poseidónios⁶⁶, a szír származású sztoikus filozófus, bejárta Itáliát, Ibériát, és Észak-Afrika egy részét.⁶⁷ Geográfiai és meteorológiai művet is írt, de hírnevét 52 kötetes történeti művének köszönhetette.⁶⁸ Nála a földrajz, mint világmagyarázat jelent meg.⁶⁹ Földrajzi gondolkodásában Eratosthenész tudományos szempontjait követte.⁷⁰

Strabón

Az ókor legismertebb geográfusa i.e. 64-63 körül született a kisázsiai Pontusz nevű vidéken, a Fekete-tenger délkeleti partvidékén, mely ekkoriban⁷¹ került római fennhatóság alá.⁷² Biztosan tudjuk, hogy járt Egyiptomban és saját állítása szerint „Armeniától Sardiniáig, a Fekete-tengertől Aethopiáig”⁷³ beutazta a földet.⁷⁴ Feltehetőleg a leírt területeknek csupán kis részét látta személyesen, és utazásai sem tudományos célzatúak voltak.⁷⁵ Először történelmi tanulmányokkal foglalkozott, 44 könyvből álló munkájával⁷⁶ Polybios világtörténetét és Poseidónios munkáját folytatta. Hírnevét a 17 könyvből álló *Geographika hypomnēmata*, azaz „Földrajzi feljegyzések” című munkája⁷⁷ alapozta meg,⁷⁸ mely a földkerekség minden lakott részének (oikumené) leírását tartalmazza, melyet Augustus idejében ismertek.⁷⁹ Nagyjából a Római Birodalom bemutatása nyugat-keleti irányban⁸⁰, a Campus Martiuson elhelyezett hatalmas térkép magyarázataként is szolgált.⁸¹ Művét i.u. 7 körül, 70 évesen fejezhette be.⁸²

A *Geógraphikája* első részében Európa területeit írta le. A VIII-X. könyvekben Hellasz és Kréta a központi téma, majd áttér Ázsiára a XI. könyvtől kezdve. Először ismerteti a földrész beosztását, majd a Tanais, Maeotis és a Pontos Euxinus keleti

⁶⁶ i.e. 135-51 (Szabó – Kádár 1984, 93.)

⁶⁷ Szabó – Kádár 1984, 93.

⁶⁸ Strabón 1977, 25.

⁶⁹ Szabó – Kádár 1984, 93.

⁷⁰ Szabó – Kádár 1984, 98.

⁷¹ I.e. 87-63 közötti római háborúk eredményeként (Strabón 1977, 9.)

⁷² Szabó – Kádár 1984, 99.

⁷³ ÓL II/2. 845b.

⁷⁴ Strabón 1977, 10.

⁷⁵ Strabón 1977, 15.

⁷⁶ 1-4. könyv: i.e. 145-144-ig történtek, a többi a római polgárháborúk végéig tárgyalja az eseményeket. (Strabón 1977, 16.)

⁷⁷ A feltételezések szerint Pythodóris pontoszi királynő megbízásából írta munkáját, de ez a hipotézis nem nyert bizonyítást. (Strabón 1977, 15.)

⁷⁸ ÓL II/2. 846a.

⁷⁹ Strabón 1977, 16.

⁸⁰ Szabó – Kádár 1984, 105.

⁸¹ Strabón 1977, 26.

⁸² Strabón 1977, 16.

partvidékét mutatja be egészen a Kaukázusig és a Kaszpi-tengerig. A mű többi része Ázsia és Afrika bemutatását tartalmazza.⁸³

Strabón megemlíttette forrásai között Homéros művét, az Odüsszeiát. A legújabb kutatások alapján általános véleménnyé vált, hogy Odysseus bolyongásai a hagyományos görög hajózási útvonalakat rögzítik a Földközi-tenger medencéjében.⁸⁴ Ahogy sorra veszi időrendben forrásait, úgy tágulnak az ismert területek. Hésiodos már információkat közöl a szkítákról és az Istros⁸⁵ vidékéről, majd Pythagorast (i.e. 580-500) is megemlíti forrásai sorában.⁸⁶

A leíró földrajz eleinte a történetírás kiegészítő részeként funkcionált, hasonló tendencia figyelhető meg a már fentebb említett Hekataiosnál és Hérodotosnál, valamint Ephorosnál (i.e. 409-332)⁸⁷, aki 30 kötetes egyetemes történetet írt, áttekintve a földrajzi viszonyokat is. Pytheas (i.e. 4. század) munkássága⁸⁸ már jobban tükrözi a tisztán földrajzi szempontú megfigyeléseket, nyugati hajóútja során bejárta Észak-Európát és a Brit-szigeteket is, de az utókor csak töredékekből ismeri.⁸⁹

Pytheas és Eratosthenés eredményeit gyakran támadja Strabón, mivel nem helyesli a geográfia matematikai, fizikai megalapozását.⁹⁰ Hipparkhos, Polybios és Poseidónios nevét gyakrabban említi. Polybiost földrajzi munkájában is példaképnek tekinti, azonos leíró módszer és a gyakorlatiasságra való törekvés jellemzi.⁹¹ Többen úgy vélik, Strabón kozmológiai, meteorológiai és etnográfiai adatait Poseidóniosztól vette át, főleg Ibériára, Galliára és Britanniára vonatkozólag, de az említett szerző elveszett munkája miatt nem lehetséges a bizonyítás. A Földközi-tenger partvidékének leírásakor Artemidórost⁹² használta fel.⁹³

Strabón művében a dolgozat témáját érintő terület leírása az I-II. a VII. és a XI. könyvekben szerepel. A felhasznált szerzők könyvenkénti lebontásánál látjuk, hogy az első kettőben Homérost, Eratosthenést, Hipparkhost, Polybiost és Poseidónioszt nevezi meg fő

⁸³ A felsorolt földrajzi nevek nem mindegyikénél tüntettem fel a mai elnevezést, hiszen ezek területileg nem pontosan fedik egymást, ilyenkor meghagytam a Strabón által használt alakot.

⁸⁴ Strabón 1977, 21.

⁸⁵ A Duna ókori elnevezése; Istros, Ister v. Hister névvel a torkolat és a Vaskapu közötti részét hívták, onnan a forrásig Danubiusnak v. Danuviusnak hívták. Strabón az egész folyamra az Ister (Istros) nevet alkalmazza. (Jordanes 2004, 48. 39. jegyzet)

⁸⁶ Strabón 1977, 22.

⁸⁷ Kyme-ben született görög történetíró, 30 könyvből álló Historiai című mű írója. (Gábli 2006, 187.)

⁸⁸ Munkáját Polybios, Strabón, Diodóros és Plinius révén ismerjük. (Strabón 1977, 23.)

⁸⁹ Strabón 1977, 23.

⁹⁰ Strabón 1977, 29.

⁹¹ Strabón 1977, 31.

⁹² I.e. 100 körül élt ephesosi származású földrajztudós, aki 11 könyvből álló Geógrphumena című munkáját tengeri utazásai alapján írta meg. (Gábli 2006, 180.)

⁹³ Strabón 1977, 32.

forrásainak. A hetedikben hozzájuk veszi még Artemidórost és Ephorost. A XI. könyvben egy fekete-tengeri hajónapló alapján írta le a kimmeriai Boszporoszt és a Pontos környékét, valamint felhasználta még a mitylénéi Theophanés,⁹⁴ Mithridatés,⁹⁵ amisosi Hypsikratés és sképsisi Métrodóros⁹⁶ műveit. Kis-Ázsia ábrázolását személyes élményeivel bővítette. A földrajzi méretek tekintetében Hérodotost és Eratosthenést követte.⁹⁷ Körülményes megállapítani, hogy forrásait mennyire idézte hűen, vagy esetleg saját gondolatmenetéhez igazította őket.⁹⁸

A II. könyvben a különböző területek különböző mezőgazdasági művelési módszereiről ír, amikor egy kitérésben megemlíti: „*a Maiótis tavának a torkolata körül pedig olyan fagyok vannak, hogy [...]Mithridatés hadvezére tél idején lovasaival a jég hátán győzte le a barbárokat...*”.⁹⁹ Hasonló jelenségről tudósított Hérodotos is korábban.¹⁰⁰ Amikor a későbbiekben Európa méreteit fejtegeti, kijavítja Polybioszt, aki szerint a Tanais északkelet felől folyik. „*Mindazok, akik ismerik ezt a vidéket, azt állítják, hogy északról folyik a Maiótisba, úgyhogy a folyónak a torkolatai és a Maiótis torkolata és maga a folyó, már amennyire ismeretes, ugyanazon a délkörön fekszik.*”.¹⁰¹ Az idézett részlet több hasznos információval is szolgál; Strabón ismeretei pontosabbak voltak elődjénél, bár az azonos délkörre esésben tévedett, de a „*folyónak a torkolatai*” kifejezés arra utal, hogy szemtanútól kaphatta információit, hiszen tisztában van azzal a ténnyel, hogy a Don több ágra szakadva ömlik az Azovi-tengerbe. Elveti azokat a feltevéseket, melyek szerint nyugatról, az Istros forrásvidékéről folya a Tanais, ezt azzal igazolja, hogy az ismert folyók, a Tyras¹⁰² és a Borysthenés¹⁰³ párhuzamosan vele ömlenek az Azovi-tengerbe. Megemlít egy olyan hipotézist is, mely szerint a Kaukázusban ered, onnan észak felé tart és így kanyarodik vissza. Ezeket az állításokat hamisaknak, használhatatlannak titulálja, saját nézete jobban tükrözi a valóságot, ezt bizonyítja, hogy a Tanais „*...torkolatai ugyanis világosan ezen tó északi vidékén vannak s annak is a keleti*

⁹⁴ Pompeius kortársa, az ő hadi tetteit írta le, csak egyes töredékei maradtak meg. (ÓL II/2 1008a.)

⁹⁵ VI. Mithridatés Eupator i.e. 121-64 között uralkodott Pontosban, meghódította a Fekete-tenger északi partvidékét, többször került szembe Rómával (mithridatesi háborúk). A szóbeszéd szerint művelt, 22 nyelven beszélő uralkodó volt, akitől még a botanika sem állt távol. (Gábli 2006, 193.)

⁹⁶ I.e. 2. században élt görög filozófus és szónok, történeti műve nem maradt fenn. (Gábli 2006, 192.)

⁹⁷ Strabón 1977, 33.

⁹⁸ Strabón 1977, 34.

⁹⁹ Strabón 1977, II/I. 73-74.16. 114.o.

¹⁰⁰ lásd: Herodotos 1893, IV. 28. fejezet 27.

¹⁰¹ Strabón 1977, II/IV. 107. 5. 142.o.

¹⁰² Dnyeszter

¹⁰³ Dnyeper

részen...”¹⁰⁴. Strabón Európa tagolását folytatva megjegyzi, hogy Eratosthenész szerint három földnyelv kinyúlása, azaz félszigete van ezen földrésznek, mégpedig Ibéria, a mai Appennini-félsziget, és a Balkán-félsziget, majd ezt a felsorolást Polybios állításával egészíti ki, aki a listát a Trák-félszigettel és a „*kimmeriai Bosporos és a Maiótiis torkolatának vidéke*”, vagyis a mai Krím-félszigettel bővíti.¹⁰⁵ A következőkben a Fekete-tengerről írt, melyet kettős tengernek nevez, a középtájon Európából és Kis-Ázsiából is előrenyomuló hegyfok miatt, ami medencéjét összeszűkíti, ezáltal két részre osztja.¹⁰⁶ Az egész tenger területét 25000 stadionban adja meg, alakját egy kifeszített szkíta íjhoz¹⁰⁷ hasonlította.¹⁰⁸ „*A keleti öböl fölött északon fekszik a Maiótiis tó, amelynek kerülete 9000 stadion,*¹⁰⁹ *vagy valamivel több; a Pontosba áramlik az úgynevezett kimmeriai Bosporosnál,...*”¹¹⁰ Ha méreteit nem is tudjuk pontosan kiszámolni, azért annyi látható, hogy Hérodotoszal ellentétben helyesebben becsüli meg a Fekete-tenger és az Azovi-tenger egymáshoz viszonyított arányát.¹¹¹

Strabón műve VII. könyvében a kimmeriai-félszigetet is bemutatja. A helyiek által előadott nagy áradásoknak, melyek olykor elöntik az egész területet, nem ad hitelt, a jelenséget a szabályszerűen, azonos időközönként bekövetkező árapállyal hozza kapcsolatba.¹¹² A roxolánok szállásterületéről a következőképpen nyilatkozik: a Tanais és a Borysthenész közötti síkságon élnek, „*télen a Maiótiis körüli mocsaras vidéken, nyáron a síkságon tartózkodnak*”.¹¹³ Itt jelenik meg először a Maeotis körüli mocsár említése, tehát a Maeotis és a mocsaras terület nem ugyanaz, elkülönül egymástól. A következő részlet is ezt támasztja alá. „*Itt van az a 40 stadion széles földszoros (valószínűleg a mai Perekopi-földszoros, mely a félszigetet a kontinenssel összeköti), mely az úgynevezett rohadt mocsarat (sapra limné-t) elválasztja a tengertől és a Taurisi vagy Skytha-félszigetet alkotja; [...] A rohadt mocsár állítólag 4000 stadionnyi és a Maiótiis nyugati részét alkotja, a Maiótiisszal egy nagy torkolat köti össze. Nagyon iszapos és összevarrt (bőr) csónakokkal*

¹⁰⁴ Strabón 1977, II/IV. 107. 6. 143.o.

¹⁰⁵ Strabón 1977, II/IV. 108. 8. 144.o.

¹⁰⁶ Az európai hegyfokot Kriunetóponnak, az kisázsiai Karambisnak nevezték. (Strabón 1977, II/V. 125. 22. 157.o.)

¹⁰⁷ Ptolemaiosig a Fekete-tenger alakjára és méretére vonatkozólag pontatlanok voltak a tudósítások. (ÓL II/1. 560.)

¹⁰⁸ Strabón 1977, II/V. 125. 22. 157.o.

¹⁰⁹ A stadionokat különböző értékekkel szokás átváltani, ami onnan ered, hogy nagyobb távolságokban lépésszám vagy idő alapján becsülték meg őket. Így a lábstadion 198m, az olimpiai 192m, az attikai 177,6 m, a közgörög vagy más néven lépés stadion 148m. (ÓL II/1. 72ab.) Közgörög stadionnal számolva 1332 km a kerülete.

¹¹⁰ Strabón 1977, II/V. 125. 23. 157.o.

¹¹¹ Lásd: Herodotos 1893, IV. 63. 86. fejezet

¹¹² Strabón 1977, VII/II. 293. 1. 310.o.

¹¹³ Strabón 1977, VII/III. 307. 17. 324.o.

is csak nehezen járható.”¹¹⁴ Valószínűleg más forrásból vehette információt, amikor azt írja, hogy Európa és Ázsia határa a Kimmeriai Bosporos és a Tanais folyó, „mely északról folyik ebbe a mocsárba és annak torkolatába; két ágon¹¹⁵ folyik bele a mocsárba, melyek egymástól mintegy 60 stadionnyira vannak”.¹¹⁶ Lehetséges lenne, hogy csak a Don torkolatát illetté a mocsár, mocsaras megnevezéssel, de ugyanebben a bekezdésben „A mocsár egész területét 9000 stadionra teszik”¹¹⁷ mondat is szerepel, tehát valószínűbb, hogy eltérő forrásokat használt, és mivel saját tapasztalata nem volt erről a területről, hogy el tudja dönteni, melyik az igaz, így mindkét nézetet beépítette művébe. A Krím-félsziget mezőgazdaságánál megtudjuk, hogy „régebbi időkben innen szállították Hellasba a gabonát és ebből a mocsárból a sózott halakat”,¹¹⁸ a tonhalak a Maeotisban keltek ki¹¹⁹ és megerősödve tömegesen úsztak ki a Boszporuszon,¹²⁰ valamint hogy a szkíták és szarmaták „vadászni is szoktak a mocsaras vidéken szarvasokra és vaddisznókra”¹²¹.

Strabón a XI. könyvben a Maeotis ázsiai partvidékét írja le, kiemelve a fontosabb kikötőket és a közöttük lévő távolságokat is megadja. Egy Nagy Sándorról szóló legenda mögé is bepillantást enged, amikor elmeséli, hogy a Don és a Kaszpi-tenger közötti részeket nem foglalta el, de krónikásai ezt az érdemet is neki akarták tulajdonítani, ezért a következőképpen jártak el: „egybefogták a Tanaist magába vevő Maiótis tavát és a Kaspi-tengert, ez utóbbit is tónak nevezték és azt mondták, hogy a kettő összeköttetésben van egymással, s az egyik része a másikkal”.¹²² Polykleitos bizonyítékként a Kaszpi-tengert is csak mocsaras tónak nevezi, a Iaxartést¹²³ a Tanaissal azonosítja, ezzel is igazolva, hogy a Maeotistról beszél.¹²⁴

A következő, nagyobb összefoglaló munkákat író Plinius (i.sz. 23-79) és az alexandriai Ptolemaios (i.sz. 2. század) még nem említik Strabón e művét, de például Plutarkhos (i.sz. 50-120), vagy az i.sz. 6. században Stephanos Byzantinos bizánci

¹¹⁴ Strabón 1977, VII/IV. 308. 1. 325.o.

¹¹⁵ Ma körülbelül 30 ága van a deltának. (Révai 1912, V. kötet 678b)

¹¹⁶ Strabón 1977, VII/IV. 310. 5. 327.o.

¹¹⁷ Strabón 1977, VII/IV. 310. 5. 327.o.

¹¹⁸ Strabón 1977, VII/IV. 311. 6. 327.o.

¹¹⁹ Orosz ichtológiai kutatások bebizonyították, hogy a Strabón által említett régiókban ténylegesen gazdag halikratelepek lehettek. (Szabó – Kádár 1984, 295.)

¹²⁰ Strabón 1977, VII/VI. 320. 2. 335.o.

¹²¹ Strabón 1977, VII/IV. 312. 8. 328.o.

¹²² Strabón 1977, XI/VII. 510. 4. 542.o.

¹²³ A mai Szir-darja az Aral-tóba ömlik. Az ókorban gyakori tévedés volt, hogy azt hitték, a Kaszpi-tengerbe folyik, és gyakran összekeverik a Tanaisszal. (ÓL I/2. 963a.)

¹²⁴ Strabón 1977 XI/VII. 510. 4. 542.o.

lexikográfus már felhasználta, sőt nagy tisztelettel emlegeti. A nyugati közgondolkodásba a 15. század első évtizedeiben kezd újra megjelenni és felértékelődni.¹²⁵

C. Plinius Secundus

I.sz. 23-24. körül született az észak-itáliai Novum Comumban (mai Como) jómódú lovagrendi családban. A misenumi flotta parancsnokaként érte halála i.u. 79-ban, amikor a Vezúv kitörését¹²⁶ tanulmányozta. Katonai karrierje mellett sokat foglalkozott tudományos munkával, termékeny, sokoldalú írónak mutatkozik, aki nemcsak taktikai kézikönyvet írt a lovas harcmódorról, de nyelvészeti könyveket, retorikai és történeti műveket is. Utóbbiakat Tacitus, Plutarchos és Suetonius is felhasználta.¹²⁷ Felsorolt munkái elvesztek, utalásokból, töredékekből tudunk meglétükre és tartalmukra következtetni.¹²⁸

Megmaradt viszont 37 kötetes *Naturalis historia* című természettudományokkal foglalkozó hatalmas alkotása,¹²⁹ mely enciklopédia jellegével egyforma mélységű ismereteket tartalmaz minden tudományterületen.¹³⁰ Megközelítőleg 2000 forrásmunkából készítette el tudománytárát, bár előfordult, hogy fontos műveket csak másodkézből ismert¹³¹ és összes olvasmányából kivonatokat készített.¹³² Munkája során alkalmazott forráskritikát, de nem volt következetes, esetenként olyan forrásokból is merített, amelyek hitelességét maga is kétségbe vonta,¹³³ valamint a császárság korára jellemzően mellőzi a gyakorlati haszonnal nem rendelkező tudást. Műve egészben történő fennmaradása annak köszönhető, hogy bár az i.sz. 3. században elkezdték kivonatolni, a kora középkorban elindult a teljes mű másolása, sőt a reneszánsz idején iskolai tananyaggá is vált.¹³⁴

Általánosságban nem saját tapasztalatait közvetítette, hanem korábbi szerzők ismeretanyagát rendszerezte, többek között Hipparkhost, Poseidóniost, Eratosthenést, Pytheast, Hérodotost, Artemidórost¹³⁵ és Isidórost¹³⁶.¹³⁷ A *Naturalis historiában* a Föld tagolásánál kiindulópontja, hogy a szárazföldet minden oldalról tenger veszi körül, melyet

¹²⁵ Strabón 1977, 35.

¹²⁶ A katasztrófa részletes leírását unokaöccsétől, ifjabb Pliniustól ismerjük. (ÓL II/1. 527a.)

¹²⁷ Műveinek jegyzékét ifjabb Pliniusnál maradt fent. (ÓL II/1. 527b.)

¹²⁸ Gábli 2006, 13.

¹²⁹ Gábli 2006, 13.

¹³⁰ Gábli 2006, 15.

¹³¹ Plinius 1973, 26.

¹³² Gábli 2006, 18.

¹³³ Plinius 1973, 30.

¹³⁴ Gábli 2006, 25.

¹³⁵ Lásd 96. jegyzet

¹³⁶ I.u. 1. század elején élt görög földrajztudós és történetíró, földméréstani munkát írt. (Gábli 2006, 190.)

¹³⁷ Gábli 2006, 42.

tapasztalati úton be lehet bizonyítani.¹³⁸ A lakott területeket határoló tengerekről, öblökről szólva megemlíti az Északi-óceán (tenger) ismeretlenségét: „... és nem találtak meggyőző bizonyítékot a Maeotistra vonatkozólag, [...] hogy vagy annak az óceánnak az öble, vagy keskeny földdel elválasztott ártér.”.¹³⁹ Latinul: „... palus Maetica sive oceani sinus est, sive angusto discreti situ restagnatio”,¹⁴⁰ ahol a *palus* szó jelenthet mocsarat, posványt, de tavat is, bár ezt inkább a *lacus* szóval szokás írni. Helytelenül gondolja, hogy a Maeotis és az Északi-tenger ennyire közel lennének egymáshoz, bár a későbbiekben ezen állításának ellentmondva megjegyzi, hogy Artemidóros és Isidóros ismeretlennek tartja a Tanaistól északra eső vidéket,¹⁴¹ saját véleménye szerint viszont nagy területről lehet szó, hiszen sok nép él rajta, melyek folyton változtatják lakhelyüket.¹⁴² A Fekete-tenger jellemzésénél távolságokat is megad, így a Carambis hegyfoktól „a Maeotis torkolatvidéke 312.000 lépés (462,5 km), innen a Tanais torkolata 275.000 lépés (407 km), ez utóbbi távot azonban tengeri úton 79.000 lépésre (116,92 km) le lehet rövidíteni.”¹⁴³

Közelebbről áttekintve a földrajzi részt a III. könyv Európáról szól, azon belül is Hispániáról (caput 2.), Itáliáról (c. 6-10.), az Alpokról (c. 24.), Illyricumról (c. 25.), Dalmatiáról (c. 26.) és Pannoniáról (c. 28.).¹⁴⁴ Ismereteinek¹⁴⁵ római alapját M. Agrippa,¹⁴⁶ M. Varro¹⁴⁷ és Pomponius Mela¹⁴⁸ képezte, külföldi szerzők munkái közül pedig Isidórost és Artemidórost is használta.¹⁴⁹ A IV. könyvben bemutatja Epirust (c. 1-4.), Graeciát (c. 11-13.), Macedoniát (c. 17.), Cretát (c. 20.), Hellespontost, Pontust és a Maeotist (c. 24.), Germaniát (c. 28-29.), Britanniát (c. 30.) és Belgicát (c. 31.).¹⁵⁰ Római forrásai azonosak az előző könyvével, a külföldi szerzőket viszont kiegészíti Polybiosszal, Eratosthenésszel, Pytheasszal és Poseidóniosszal.¹⁵¹ V. könyvében tárgyalja Afrikát és már érinti Ázsiát is. A

¹³⁸ Gábli 2005, II. 66. 166. 98.o. (könyv. Caput. caput. oldalszám)

¹³⁹ Gábli 2005, II. 67. 168. 99.o.

¹⁴⁰ Plini 2. 3.o. (könyv. oldal.)

¹⁴¹ Gábli 2005, II. 112. 246. 131.o.

¹⁴² Gábli 2005, II. 112. 246. 132.o.

¹⁴³ Gábli 2005, II. 112. 245. 131.o.

¹⁴⁴ Gábli 2006, 43.

¹⁴⁵ Római és külföldi források közül a dolgozat témáját is érintő szerzők neveit tüntettem csak fel, ugyancsak a tartalmaknál sem minden fejezetet, csupán nagyobb vonulatait igyekeztem érzékeltetni. A teljes auktor és tartalom lista megtalálható Gábli 2006-os könyvében.

¹⁴⁶ I.e. 63-12 között élt római politikus, építész, földrajztudós és Augustus hadvezére, akinek utasítására kezdte el birodalom feltérképezését, melyet halála után fejeztek csak be. (Gábli 2006, 177.)

¹⁴⁷ Több történeti és természettudományos munkát is író római tudós, a görög tudományosság érdemei az ő közreműködésével váltak közkinccsé a birodalomban. (Gábli 2006, 200.)

¹⁴⁸ Hispániában született római földrajztudós, akit i.u. 43 körül írt De chorographia című összefoglaló munkája tett ismertté, mely korábbi földrajzi munkák kivonatát tartalmazta, a partvidékek leírását helyezi előtérbe. (Gábli 2006, 196. és Szabó – Kádár 1984, 110-112.)

¹⁴⁹ Gábli 2006, 44.

¹⁵⁰ Gábli 2006, 44-45.

¹⁵¹ Gábli 2006, 45.

VI. könyvben szerepel a Pontus (c. 1.), a Bosporus Cimmericus (c. 6.), a Maeotis, és a környékén élő népek (c. 7.), Armenia (c. 9.), a Caspi-, és a Hyrcan-tenger (c. 15).¹⁵² A geográfiai részben többször is előkerül a Maeotis, például amikor Európa nagy tengeröbleit sorolja fel: „... a negyedik a Helleszpontosztól a Maeotisz-medencéig terjed”,¹⁵³ vagyis a Fekete-tenger, majd hozzáfűzi „ívelésének középső részén érinti a Maeotisz-medence torkolatát. E 2500 lépés [kb. 3,7 km] szélességű¹⁵⁴ torkolatot kimmériai Boszphorosznak nevezik”.¹⁵⁵ A fordító Maeotisz néven nem az Azovi-tengert, hanem a környékén elterülő vidéket illeti.¹⁵⁶ Sajnos Váczy Kálmán a földrajzi szemelvények közül a Kárpát-medencétől távolabb eső tájakat nem fordította le, a kihagyott fejezeteknek csupán a címére utal.¹⁵⁷ Fentebb szó esett róla, hogy a tavakat inkább a *lacus* szóval jelölték, ami a földrajzi részben többször is előfordul a Maeotis mellett: „... Maeotii lacus ostium Cimmerius Bosporus vocatur...”¹⁵⁸ vagy „... Maeotici adcolunt Maeotim lacum...”¹⁵⁹ A bemutatott részletek tükrözik, hogy Plinius a *palus* és a *lacus* kifejezést is használta, amikor az Azovi-tengerről nyilatkozik. Ennek oka lehet, hogy saját szemével nem látta az adott területet, valamint e vidék leírását különböző forrásokból merítve, mindig az utoljára olvasottnak adva hitelt írta meg,¹⁶⁰ de mindezek ellenére a *Naturalis historia* forrásértéke nem lebecsülendő.

Az antik geográfiának jelentős képviselője volt Strabón, és az ismeretek összegzéséhez Plinius is nagyban hozzájárult, a rendszeres földrajzot, mint tudományt, mégis Ptolemaios nevéhez szokás kötni.¹⁶¹ A híres alexandriai csillagász és geográfus az i.sz. 2. században élt, és állította össze matematikai alapokra építve¹⁶² *Geógraphiké hyphégészisz* című munkáját,¹⁶³ aminek VIII. könyvében 26 regionális térkép készítéséhez adott utasításokat.¹⁶⁴ A Fekete- és Azovi-tengert is a Földközi-tenger részének tekintette,¹⁶⁵ „Ázsiát viszont összeköti Európával a földszoros a Maeótisz (Azovi-tenger) és

¹⁵² Gábli 2006. 48-49.

¹⁵³ Plinius 1973, IV. 12. 134.o. A Váczy-féle fordításban a caputok számozása nem pontos és zavaró fordításokat is alkalmaz. (Gábli 2006, 26.)

¹⁵⁴ Mai mérete 4 km. (TL 1964, 441a.)

¹⁵⁵ Plinius 1973, IV. 12. 135.o.

¹⁵⁶ Plinius 1973, 193.

¹⁵⁷ Plinius 1973, 36.

¹⁵⁸ Plini 2. 4. (IV.76.) A Maeotis-tó kapuját Kimmeriai Boszporusznak hívják.

¹⁵⁹ Plini 2. 3. (VI.19.) A maeoták szomszédosak a Maeotis-tóval.

¹⁶⁰ Szabó – Kádár 1984, 232.

¹⁶¹ Szabó – Kádár 1984, 115.

¹⁶² ÓL II/1. 607ab.

¹⁶³ Szabó – Kádár 1984, 115.

¹⁶⁴ Klinghammer – Pápay- Török 1995 45.

¹⁶⁵ Valóban az említett tenger beltengereinek számítanak a modern besorolás szerint is.

a Szarmata-óceán között, ott ahol beleömlik a Tanaisz.”¹⁶⁶. Tehát a korábbi tudást összegezte, pontosította, megalapozta a vetülettant, de eredményei hamar feledésbe merültek. A középkor tudományossága csak az arabok által közvetített fordítások által ismerte meg.¹⁶⁷ Megfigyelhető, hogy Ptolemaios után a földrajzi irodalom nem fejlődött, inkább az általános hanyatlás jellemezte.¹⁶⁸

Pompeius Trogus és Justinus¹⁶⁹

Pompeius Trogusról és munkásságáról igen keveset tudunk. Augustus idejében élt és írta meg 44 könyvből álló világtörténeti munkáját *Historiae Philipicae* címmel, melyből Justinus készített kivonatot.¹⁷⁰

Justinus¹⁷¹ kivonata már sokkal népszerűbb helyet foglalt el a közgondolkodásban, hiszen az 1800-as évekig tankönyvként használták Európa-szerte Trogus alapján készült *Macedoniai historia* című művét.¹⁷² A tárgyalt terület a II. és a IX. könyvekben kerül előtérbe, Scythia bemutatásánál.¹⁷³ A II. könyvben a világ keletkezéséről nyilatkozva megállapítja, hogy Szkítia régebbi, mint Egyiptom területe. „*Scythia mármost magasabb fekvésű minden szárazföldnél, annyira, hogy az összes ott eredő folyó a Meotisba, onnan meg a Fekete-tengerbe és az Egyiptomi-tengerbe [Földközi-tenger] ömlik.*”¹⁷⁴ Trogus világtörténetében az eseményeket gyakran egészítette ki a kor természettudományos ismereteivel,¹⁷⁵ amelyek ebből fakadóan csupán másodlagos, kiegészítő szerepet játszottak az egész kompozíció felépítésében. Trogus, majd később Justinus is Hérodotos művét használta fel Szkítia bemutatására. A 6. században a kivonatnak újabb variánsa keletkezett *Exordia Scythica* címmel, mely jelentős szerepet töltött be a későbbi magyar történetírásban is, az Árpád-kori krónikák őshaza leírásának fő forrásává vált.¹⁷⁶ A szkíta vidék leírása szinte toposzá alakult, a nomád népeknél presztízs értéke lett a szkíta származásnak, valamint az ismeretlen eredetű népeket is onnan eredeztették. Az első okból

¹⁶⁶ Szabó – Kádár 1984, 126.

¹⁶⁷ ÓL II/1. 607b.

¹⁶⁸ Szabó – Kádár 1984, 128.

¹⁶⁹ Bár Justinus kivonata Ptolemaios után keletkezett, a dolgozat tematikában fontosabb szerepet tölt be, így megbontva a kronológiai sorrendet, vele zárjuk az ókori szerzők áttekintését.

¹⁷⁰ ÓL II/1. 556a.

¹⁷¹ Az i.sz. 2-4. századra is helyezték már életét. (ÓL I/2. 1036a. és Justinus 1992, 420.)

¹⁷² Justinus 1992, 419.

¹⁷³ Részletes tartalomjegyzék Justinus 1992, 319-335.

¹⁷⁴ Justinus 1992, 23.

¹⁷⁵ Justinus 1992, 344. 2.jegyzet

¹⁷⁶ Justinus 1992, 420.

került bele Jordanes gótok történetébe a dicsőítés fokozásaként,¹⁷⁷ az utóbbi Regino prümi apát 889. évi krónikájában a magyarságra vonatkoztatva jelent meg, már negatív szándékkal.¹⁷⁸

Középkori források

A középkori Nyugat-Európa műveltségére általánosságban rányomta bélyegét a katolikus kereszténység, mely együtt járt a latin nyelvű irodalom térhódításával és az írás-olvasás kiváltsággá válásával. Mint minden tudományterületen, a geográfiában is az antik ismertek maradtak előtérben, Hérodotosznál, Ptolemaiosznál és Justinusnál megakadt a földrajztudomány fejlődése. A kereskedők, mohamedán utazók által egyre jobban táguló világot szinte teljesen figyelmen kívül hagyták.¹⁷⁹ A 13. században került sor több követjárásra ill. missziós útra (főleg a Mongol Birodalom irányába), melyek eredményei lerombolták az évszázados hiedelmeket.¹⁸⁰

Jordanes

A 6. század első felében élő, valószínűleg gót származású író két történeti munkát készített i.sz. 551. körül.¹⁸¹ Először a *De origine actibusque Getarum*-ot, közismertebb nevén a *Geticát* adta ki, a dolgozat is ezzel foglalkozik részletesebben, majd pedig a *De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanae* című műve jelent meg.¹⁸² Katonai jegyzőként személyesen járhatott Szkítiában és Moesiában, ezen területek bemutatása a szemtanú tapasztalatait sejtetik.¹⁸³ Írott forrásai¹⁸⁴ közül meghatározó Cassiodorus,¹⁸⁵ Orosius¹⁸⁶ és Ablavius,¹⁸⁷ valamint a gót Sidonius Apollinaris is.¹⁸⁸

¹⁷⁷ Justinus 1992, 420.

¹⁷⁸ Justinus 1992, 421.

¹⁷⁹ Julianus 1986, 7.

¹⁸⁰ Julianus 1986, 8.

¹⁸¹ Jordanes 2004, 2.

¹⁸² ÓL I/2. 1006a.

¹⁸³ Jordanes 2004, 3.

¹⁸⁴ Felhasználta még Strabón, Ptolemaios, Justinus, Tacitus, Paniumi Priscus és Josephus Flavius műveit is. (Jordanes 2004, 4.)

¹⁸⁵ I.sz. 490?-583 között élt történetíró, Nagy Theodorich udvarában több főtisztviséget is beöltött. Jordanes i.sz. 550. körül Konstantinápolyban személyesen találkozhatott vele, *Historia Gothorum* című művét valószínűleg kölcsönkérte és kivonatolta. (Jordanes 2004, 4.)

¹⁸⁶ I.sz. 5. sz. elején élt latin történetíró és egyházatya, aki a *Historia adversum (sic) paganos libri VII* (Történelem a pogányok ellen 7 könyvben) című művében a teremtéstől i.sz. 417-ig tárgyalja az eseményeket, ezzel megteremtve a keresztény egyetemes történetírást. (Jordanes 2004, 204.)

¹⁸⁷ Életéről nem sokat tudni, a gótok történetét dolgozta fel a mitikus kezdetektől a 6. század közepéig, mely mondanivalóját tekintve propagandaműnek tekinthető. (Jordanes 2004, 5.)

¹⁸⁸ Jordanes 2004, 4.

A Gótok eredete és tettei című munkájában foglalkozik a hunok történetével is, így érintve Szkítia vidékét, melynek leírásánál saját benyomásait Hérodotos munkája alapján egészítette ki. „Scythia közepén van egy hely, amely Asiát és Európát választja el egymástól, tudniillik a Riphei-hegyek, melyekből a hatalmas Thanais ered,¹⁸⁹ ami azután a Meotisba ömlik. Ez utobbi mocsárnak a kerülete 144 000 lépés¹⁹⁰ és sehol sem apad mélyebbre, mint nyolc könyök¹⁹¹.”¹⁹² A szöveg több helyén is megjelenik a Maeotis, különböző népek szállásterületeként, mint például a heruloknál: „ugyanis az említett nép [...], amely a meotisi mocsár mellett, mocsaras területeken lakott...”¹⁹³, vagy éppen a hunoknál: „Priscus történetíró tudósítása szerint ez a vad nép a Meotis mocsár túlsó partján telepedett le...”¹⁹⁴ Jordanes következetesen használja a mocsár elnevezést a vizsgált területre, melyet a hun eredetmonda leírásakor is megfigyelhetünk: „A szarvast követve a vadászok gyalog átkeltek a Meotis mocsarán, amelyet a tengerhez hasonlóan átjárhatatlannak véltek.”¹⁹⁵ Az Azovi-tenger kerületének megadásakor egyértelmű, hogy nem Hérodotosra támaszkodott, hiszen ő sokkal nagyobbra becsülte, valószínűbb, hogy önálló megfigyelésének adott hangot.

Ananias Širakac‘i

A keresztény térítés által életre keltett örmény irodalom kiemelkedő steppetörténeti alkotása a 7. században keletkezett *A világ bemutatása* (Ašxarhac‘oyc‘) című földrajzi munka.¹⁹⁶ Klasszikus görög hagyományokra támaszkodva főleg Alexandriai Pappos¹⁹⁷ elveszett *Chorographia Oikoumenikéj*ét használta, aki Ptolemaios *Geógraphiáj*ából merített. Strabónt és Pliniust, és Hipparkhost is megemlíttette forrásai között, bár lehet, hogy csak másodkézből ismerte munkáikat.¹⁹⁸ Ananias 600 körül született Širakban, később a Fekete-tenger parti Trapezuntban Tychikostól alapos matematikai ismeretekre tett szert és 8 év elteltével Örményországba visszatérve saját iskolát alapított.¹⁹⁹ Tudományos írásai eredetileg *K‘nnikon* (gör.: Kanonikon) címen egy tankönyvet képeztek, mely 666 körül készülhetett el és a hét szabad művészet tanításához elengedhetetlen ismereteket

¹⁸⁹ Plinius és Ptolemaios is a Riphei-hegyekből eredezteti a Don folyót. (Jordanes 2004, 48.o. 41.jegyzet)

¹⁹⁰ 1 lépés = 1,5 m (Jordanes 2004, 249.) Tehát a Maeotis kerülete itt 216 km-esnek van feltüntetve.

¹⁹¹ 1 könyök 0,444 m, tehát 3,552 m mélynek becsüli.

¹⁹² Jordanes 2004, V. 32. 48.o.

¹⁹³ Jordanes 2004, XXIII. 117. 66.o.

¹⁹⁴ Jordanes 2004, XXIV. 123. 67.o.

¹⁹⁵ Jordanes 2004, XXIV. 124. 67.o.

¹⁹⁶ Paulik 2001, 28.

¹⁹⁷ I.sz. 4. századi görög matematikus és geométer. (Paulik 2001, 28.)

¹⁹⁸ Paulik 2001, 36.

¹⁹⁹ Paulik 2001 32.

tartalmazta. Ebbe illeszkedett *A világ bemutatása*, mely a geometriai fejezet részét képezhette.²⁰⁰

Két változata ismert az örmény Földrajznak, legfőbb különbségük terjedelmükben mutatkozik, de kisebb tartalmi eltérések is fellelhetők. Érdekes, hogy bár számos kéziratban fennmaradt, kevesen hivatkoznak rá.²⁰¹ Először a hosszú változat készülhetett el, majd néhány évvel később a rövidebb, népszerűbb verzió, mely nem egyszerű kivonat, mivel új információkkal egészíti ki a hosszút.²⁰² Keletkezését a 7. század második felére tehetjük, bár a szövegben előforduló archaizálások megnehezítik a pontos datálást.²⁰³

A világ bemutatása terjedelmes kozmológiai bevezetéssel kezdődik, majd az óceánok, tengerek és az egyes földrészek ismertetésével folytatódik. Ptolemaios sorrendjét követve mutatja be az egyes kontinensek országait. Ókori auctoraira támaszkodva ábrázolta a területeket, ennek köszönhetően leírásai különböző korokat tükröznek, melyeket kevés új információval bővített. Kivételnek tekinthető a Szarmatia²⁰⁴ rész, amelynek hosszú leírása számos eredeti adatot tartalmaz.²⁰⁵ A Maeotis vidék is ide tartozik, hiszen Ananias Ptolemaios alapján Szkítiának a Volga (Atil) folyó és a Himalája közti területet tekintette.²⁰⁶

Szarmatia határainak megadásakor a Dont a Riphei (Ripa)-hegyekből eredezteti, ami onnan dél felé folyik „*ketté osztja Sarmatiát keletről Asiara és nyugatról Ewropiara [és] a Mēotis tóba ömlik, hajóval járható a Pontos tengerig...*”²⁰⁷ A mai Krím-félsziget „*a biwki tó és a Mēovtis tó és Pontos, és nyugaton az ugyanazon nevű öbölbe [tartó] karkiniti folyó között van.*”²⁰⁸ A biwki tó (Plinius és Ptolemaios: Byké) párhuzamba állítható a Strabón által említett *sapra limné*vel, vagyis rothadt mocsárral,²⁰⁹ ami a mai Szivas-öbölnek felel meg.²¹⁰ Az alábbi részletek az Európa fejezetből származnak, és amint láthattuk tónak nevezi a Maeotist. Az Ázsia fejezet Szarmatia részénél ezzel szemben már

²⁰⁰ Hewszen (1992) *The Geography of Ananias of Sirak: The Long and Short Recensions*. Wiesbaden. 14. – idézi: Paulik 2001, 33.

²⁰¹ Paulik 2001, 29.

²⁰² Paulik 2001, 38.

²⁰³ Paulik 2001, 35.

²⁰⁴ Szarmatia alatt a Visztula és a Volga közti területet értették Pomponius Mela óta, melyet a Don két részre oszt. (Paulik 2001, 53. 6. jegyzet)

²⁰⁵ Paulik 2001, 37.

²⁰⁶ Paulik 2001, 51-53.

²⁰⁷ Paulik 2001, 41. 16:10-13.

²⁰⁸ Paulik 2001, 41. 16:17-19.

²⁰⁹ Lásd: Strabón 1977, VII/IV. 308. 1. 325.o

²¹⁰ Forbinger, A. (1850) *Kurzer Abriss der alten Geographie*. Leipzig. 483. – idézi Paulik 2001, 53. 12. jegyzet

tengernek²¹¹ hívja. „Asia 18. országa a sarmatiaiak [földjének] együttese, amely keleti végéről határolódik a Ripea hegygel és a Tanayis folyóval, és a Meotis tengerrel...”.²¹² „És vannak [Sarmatianak] hegyei, a Villámló és a Lovas [hegy], amely öt folyót küld a Miovit tengerbe, és a Kawkas küld két folyót, a Valdanist [...] és a P’sewk’ros nevűt...”.²¹³ A felsorolt hegyeket nehéz beazonosítani, több kísérletet is tettek rá, de eddig nem született egységes álláspont.²¹⁴ A Kaukázusból eredő Valdanis (gör.: Hypanis) a Kubán folyót, a P’sewk’ros (Ptol.: Psychros pot) pedig a mai Sapszug folyót jelöli.²¹⁵

Regino

A kiemelkedő évkönyvíró 845 körül született, később a németországi Altrip kolostor szerzetese lett. 892-899 között töltötte be a prümi apát tisztségét, majd a trieri Szent Márton apátság vezetője volt 915-ben bekövetkezett haláláig. *Chronicon (Krónika)* című világkrónikáját 908-ban fejezte be, melyben Krisztus születésétől 906-ig, évenkénti lebontásban ismerteti az eseményeket. Művét két részre osztotta, eszerint a frank királyok történetét a 741-el kezdődő második könyvben írta le.²¹⁶ Nagy Károly haláláig (814) írott forrásokból merített, majd ezt követően túlnyomórészt szóbeli értesüléseire támaszkodott. Regino kronológiai bizonytalansága ellenére értékes forrás. A dolgozat szempontjából a magyarok szkítákkal való azonosítása miatt fontos, ahol nagyban merített Justinus és Paulus Diaconus leírásaiból,²¹⁷ melyeket sokszor szó szerint idézett.²¹⁸ Halála után évkönyvét a trieri Szent Maximinus kolostor egyik szerzetese vezette egészen 967-ig.²¹⁹

„Az Úr megtestesülésének 889. évében a magyarok féktelen és minden fenevadnál kegyetlenebb népe – amelyről a korábbi időkben azért nem hallottak, mert neve sem volt – előjött a szkíta területekről és ama mocsarak közül, amelyeket kiáradásával végtelenül kiterjeszt a Don.”²²⁰ Ezek a mocsarak egyértelműen a Maeotistra vonatkoznak, valószínűleg annak északkeleti részével, ahol a Don beletorkollik az Azovi-tengerbe. Regino munkája a későbbi magyar krónikairódalom fontos alapját képezte, hozzájárulva az ókori Szkítia toposz továbbéléséhez.

²¹¹ Paulik 2001, 43. 347:25. „Miotis tengerrel” és 45. 26:11. „a Miovit tengerbe megy”.

²¹² Paulik 2001, 43. 25:9-11.

²¹³ Paulik 2001, 43. 25:15-20.

²¹⁴ Bővebben lásd: Paulik 2001, 55. 30-31. jegyzet

²¹⁵ Paulik 2001, 55. 32. és 34. jegyzet

²¹⁶ Regino ford.: Kordé Z. in: HKÍF 1995, 194.

²¹⁷ KMTL 1994, 572b. szerző: Kóta P.

²¹⁸ Regino évkönyve ford.: Horváth J. in: MEH 2002, 196.

²¹⁹ Regino ford.: Kordé Z. in: HKÍF 1995, 194.

²²⁰ Regino ford.: Kordé Z. in: HKÍF 1995, 195.

Mas'ūdī (Al-Maszúdi)

Az Észak-Afrikában született arab történetíró életrajzáról igen keveset lehet tudni, az utókorra hagyott műveiben főleg utazásairól és irodalmi munkáiról tesz említést. Bejárta Elő-Indiát, Ceylont, a Kaszpi-tenger déli partvidékét és persze Afrika Földközi-tengeri partvidékét. Egyiptomban telepedett le 947 után és végül Kairóban halt meg 956-ban.²²¹ Hatalmas lélegzetvételű, az *Idők híradásának könyve* (*Kitāb aḥbār az-zamān*) című műve sajnos óriási terjedelménél fogva nem vált népszerűvé, az idők folyamán elveszett, de a Mas'ūdī által készített népszerűbb kivonata, az *Aranymezők* máig olvasható.²²² A másik kivonat, a *Középső könyv* (*Kitāb al-awsaṭ*) időrendi sorrendben mutatta be a történelmet a kezdetektől.²²³

Az *Aranymezők* (*Murūğ aḍ-ḍaḥab*)²²⁴ nem oktató, inkább szórakoztató jelleggel készült 943-ban, az eseményeket mulatságos formában, kendőzetlenül tárja olvasói elé.²²⁵ Első három kötetében, és a negyedik első felében földrajzi és néprajzi áttekintést adott, ezt 69 fejezetre tagolta. A mű második részében (negyedik kötet második fele és az utána következő öt kötet) az iszlám történetét tárgyalta saját koráig bezáróan.²²⁶ A szerző gyakran kereskedők, utazók által előadott értesüléseit vetette papírra, saját tapasztalatait is csak évek múltán jegyezte le. Ennek köszönhetően információi sokszor tévesek, főképp az évszámok és nevek terén.²²⁷ Történeti ismereteit tehát kritikával kell kezelni.²²⁸

A XIII. „Megemlékezés a Nīṭas (Fekete)- és Mā'īṭas-tengerről, valamint a Konstantinápolyi-öbölről” című fejezetben a terület bemutatását a Fekete-tenger méreteinek megadásával kezdte. Hosszát 1100, szélességét 300 mérföldre becsülte. „Ebbe szakad az Aṭnābis (Tanais) néven ismeretes nagy folyó... E folyó kezdete észak felől van... Kifolyása (értsd forrásvidéke) északon van, egy nagy tóból, forrásokból és hegyekből. Folyásának hossza a Föld felszínén mintegy háromszáz farszach...”.²²⁹ Értesülése, mely már Hérodotosznál is megjelenik²³⁰ helyes, hiszen a Don az Ivanov-tóból ered.²³¹ „Olyanok véleménye szerint, akik e kérdésben jártasak, a Mā'īṭas-tenger addig tart, míglén a Nīṭas-

²²¹ Kmoskó 2000, 137.

²²² Kmoskó 2000, 139.

²²³ Kmoskó 2000, 138.

²²⁴ Teljes címe: „Aranymezők és drágakőbányák könyve a nemes királyok s a tudomány emberei ajándékaiban” (*Kitāb murūğ aḍ-ḍaḥab wa-ma'ādin al-ḡawhar fī tuḥaf al-ašraf min al-mulūk wa-ahl ad-dirāyāt*) Kmoskó I/2 142.

²²⁵ Kmoskó 2000, 144.

²²⁶ Kmoskó 2000, 142.

²²⁷ Kmoskó 2000, 149.

²²⁸ Kmoskó 2000, 149.

²²⁹ Kmoskó 2000, 153. 260

²³⁰ lásd: Herodotos 1893, IV. 57.fejezet 43.

²³¹ Révai 1912, V.kötet 678b

tengerbe szakad. [...] Már régiebb korbeli bölcseleők is tesznek róla említést. Vannak, akik a *Mā'ītas-tenger* név alatt egy tavat értenek; ennek hosszát háromszáz, szélességét száz mérföldre becsülik.”.²³² Feltételezhető, hogy ismerte az antik görög-római geográfiai hagyományokat, és ezek tükröződnek megfogalmazásában. Ettől függetlenül, nagyjából jól becsüli fel a Fekete- és az Azovi-tenger egymáshoz viszonyított arányát, bár mai méreteihez képest körülbelül kétszeresének gondolta.²³³

A XIV. fejezetben a tengerekről ír, amiben a Kaszpi-tenger (Kazár-tenger) és a Maeotis érintkezését cáfolja. „Vannak emberek, akik tévesen azt állítják, hogy a Kazár-tenger (*baħr ħazarī*) összefügg a *Mā'ītas-tengerrel*. Én a magam részéről nem láttam oly kereskedőt, aki [...] azt tartotta volna, hogy a Kazár-tengerrel e tengerek valamelyike, vagy vizeik egy része, vagy öbleik bármelyike összeköttetésben állna, a kazárok folyóján kívül.”.²³⁴ Helyesen állapítja meg tehát, hogy e két tenger nincs kapcsolatban egymással, de az is észrevehető, hogy a Don és a Volga folyókat egyazon folyam két ágának tartotta.²³⁵

Mas'ūdī számos művéből az *Aranyemezőkön* kívül csak egy állta ki az idő vasfogát, *A figyelmeztetés és helyreigazítás könyve* (*Kitāb at-tanbīh wa-l-išrāf*), mely 955-ben készült el, tartalmát tekintve pedig földrajzi és történeti munka is.²³⁶ A tengerek tárgyalásánál negyedikként tért ki a Fekete-tengerre, amiről szinte ugyanazt a képet festette, mint az *Aranyemezőkben*, csupán egy, témánk szempontjából igen fontos adaton változtatott, amikor ezt jegyezte le: „... összeköttetésben van a *Māyūfīs-tóval*...”.²³⁷ Ezen változtatás talán a szerző évek során egyre halványuló emlékeinek antik olvasmányjaiból (talán Hérodotos) történő pótlásának köszönhető. Eredményei ugyan a nyugati gondolkodásba nem épültek be, az iszlám kultúrában akadtak követői. A 11. századtól hanyatlásnak induló arab földrajzi irodalom²³⁸ a korábbi munkákra épített, azokat másolta. Al-Bakrī (1040-1104) is így írta meg *Az országok és utak könyve* (*Kitāb al-masālik wa-l-mamālik*) című művét,²³⁹ melynél Al-Ġayhānī, Ištāhīrī és Mas'ūdi információit használta fel.²⁴⁰ Töredékek

²³² Kmoskó 2000, 153. 261.

²³³ A megadott méreteket római mérföldre átváltva (1 mérföld 1480m) nagyjából 65 412 km² terület, mely kb. kétszerese a mai 38 000km²-es területnek. (TL 1964, 441a)

²³⁴ Kmoskó 2000, 154. 273.

²³⁵ Ez pedig az orosz kalózok Kaszpi-tengeri megjelenésével magyarázható, amit szerzőnk vízi útvonalon képzelt el. Nem volt tehát tisztában azzal, hogy ahol a két folyó legközelebb van egymáshoz, a kalózok szárazföldön átcipelték hajóikat és a Volgán haladtak tovább dél felé. (Kmoskó I/2 154. 33. jegyzet)

²³⁶ Kmoskó 2000, 150.

²³⁷ Kmoskó 2000, 207.

²³⁸ Kmoskó 1997, 78.

²³⁹ Kmoskó 1997, 79.

²⁴⁰ Kmoskó 1997, 80.

ismertek csupán elbeszéléséből, melyek közül az ötödikben írt a Fekete-tengerről, ami „a kazárok tengerével van összeköttetésben, amely az ott lévő tengerszorosok és nagy folyók révén nevezetes, ezért téves egyes könyvek szerzőinek az a véleménye, hogy a Nītaš-tenger, a Mānayīš-tó s a Kazár-tenger egy.”.²⁴¹ A későbbiekben már tengernek nevezi: „Mānayīš-tengerbe hatalmas folyó szakad...”.²⁴² Nem csak különböző szóhasználat, de ismerős kifejezései is arra utalnak, hogy más szerzőktől vette át értesüléseit, így új információt nem tartalmaz.²⁴³

Bíborbanszületett Konstantín

Bölcs Leó bizánci császár fia 905-ben született. Apja korai halála (912) miatt fiatalon hatalomra került uralkodót tudományos munkássága teszi kiemelkedővé. Nagybátyja, a régens tanács és Romanosz Lekapinosz mellett is alárendelt szerepet töltött be a birodalom irányításában,²⁴⁴ ezért élete jelentős részét tudományos munkásságának szentelte, ami 945-ös egyeduralkodóvá válását követően is meghatározó. Érdeklődése leginkább az antik és a bizánci irodalmi emlékek összegyűjtésére és rendszerezésére terjedt ki. Hatalmas munkáját tudósok sokasága segítette, míg végül 53 különböző tárgyú gyűjteménnyé nem állt össze. Ezek közül kevés maradt az utókorra, de például a követségekről szóló részeknél megtalálható Priszkosz rétor műve is.²⁴⁵

Bíborbanszületett Konstantín nevéhez köthetően ismert a *De thematibus* (A tartományokról) és a *De cerimoniis aulae Byzantinae* (A bizánci udvar szertartásairól) című munkák is, de ezeknél jelentősebb – legalábbis a dolgozat témájából – a *De administrando imperio* (A birodalom kormányzása).²⁴⁶ Végleges formáját 951-952 között nyerhette el, bár az egyes részek keletkezési kora eltérő. Tartalmilag a birodalmi külpolitikáról szól, vagyis diplomáciai kézikönyvként történő felhasználásra szánták.²⁴⁷ Pontosan a benne foglaltak miatt nem került közhasználatba, az udvari könyvtárban porosodott egészen 1611-es első újkori nyomtatott kiadásáig.²⁴⁸ A mű elején kifejtett négy

²⁴¹ Kmoskó 2000, 233.

²⁴² Kmoskó 2000, 233.

²⁴³ További mohamedán írók és művek felsorolása és áttekintése a Maeotis szempontjából egy külön tanulmány anyaga lehetne, jelen dolgozat csak betekintést kívánt nyújtani a források e csoportjába.

²⁴⁴ Bíborbanszületett Konstantín 1950, 3.

²⁴⁵ Bíborbanszületett Konstantín 1950, 4.

²⁴⁶ Bíborbanszületett Konstantín 1950, 5.

²⁴⁷ Bíborbanszületett Konstantín 1950, 7.

²⁴⁸ Bíborbanszületett Konstantín 1950, 8.

rendszerzési téma közül terjedelmileg is kiemelkedik a harmadik, ami a különböző népek néprajzi és földrajzi ismertetésével foglalkozik.²⁴⁹

A Maeotis vidék a 42. illetve az 53. fejezetekben jelenik meg, bár az utóbbiban csupán helymegnevezésként használja a Meótisz-tavat, pontosabb információkat nem közöl róla. A 42. fejezet ezzel szemben földrajzi értelemben is fontos adatokkal szolgál. „Boszporosz után van a Meótisz-tó torkolata, melyet nagysága miatt mindenki tengernek nevez. [...] A Meótisz-tó keletibb részébe sok folyó ömlik, a Tanaisz folyó, mely Sarkel erődje felől jön...”²⁵⁰ A császár Herodotos és Ptolemaios munkáját használta fel forrásként, a hasonlóságok miatt az tisztán nyomon követhető az információk áthagyományozódása.²⁵¹ Új elemmel is bővül a leírás, amikor a mai Kercsi-szorosról beszél: „E tengerszoros átkelőjének szélessége 18 mérföld. E 18 mérföld közepén van egy nagy, alacsony sziget, az úgynevezett Atech.”²⁵² Ez az információ eddig más helyen nem fordult elő.

Widukind

A vesztfáliai corvei kolostorban élt szerzetes (925-1004) neve a három könyvből álló *Szászok történetének (Res gestae Saxonicae)* megírásával vált ismertté. Művében helyet kapott a szászok eredete is, de a központban I. Henrik német király és I. Ottó német-római császár dicsőítése állt. Ókori és középkori szerzőket egyaránt felhasznált, többek között Paulus Diaconust és Jordanest is. A 10. századra vonatkozólag viszont nagyban támaszkodott szóbeszédre. A keletről érkezett népeket azonosította, így a gót, hun és avar történeteket beleszerkesztette a magyarok eredetének előadásába.²⁵³ Jordanes alapján így kerültek bele históriájába a gótoktól elűzött boszorkányok, akik a közeli erdőbe menekültek. „Mivel az erdőt tenger övezte és a meótiszi mocsarak, nem nyílt út számukra, hogy innét kijöjjenek.” A szarvas üldözés is ezen okból kapott helyet a magyarság eredetét tárgyaló részben: „... egy vadászat alkalmával egy nőstény szarvasra bukkantak, és azt addig üldözték, míg annak vezetésével átkeltek a meótiszi mocsarakon egy eddig minden halandó számára járhatatlan úton”.²⁵⁴ Widukind tudósítása is hozzájárult a magyar-hun azonosítás, és ebből kifolyólag az antik toposzok továbbéléséhez, megakadályozva ezzel az újabb információk beágyazódását.

²⁴⁹ Bíborbanszületett Konstantin 1950, 5.

²⁵⁰ Bíborbanszületett Konstantin 1950, 187.

²⁵¹ Bíborbanszületett Konstantin 1950, 339.

²⁵² Bíborbanszületett Konstantin 1950, 187.

²⁵³ Widukind: A szászok története ford.: Horváth J. in: MEH 2002, 232.

²⁵⁴ Widukind: A szászok története ford.: Horváth J. in: MEH 2002, 233. (I. 18)

Anonymus²⁵⁵

A *magyarok cselekedetét* mindenki ismeri, hiszen 1746-os²⁵⁶ újkori kiadását követően a magyar történeti közgondolkodás alapját képezi.²⁵⁷ A modern kor kutatói nagyjából megegyeztek 1200 ill. 1210-es keletkezésében²⁵⁸ és ennek tükrében az ajánlásban szereplő Béla királyt III. Bélával azonosították, bár van ettől eltérő vélemény is.²⁵⁹ A feltehetőleg magyar származású²⁶⁰ szerző kilétének felfedése nehezebb,²⁶¹ annyi viszont bizonyosnak látszódik, hogy magasabb egyházi méltóságot, valószínűleg püspöki rangot töltött be, valamint a királyi udvarban jegyzőként is működhetett.²⁶² A *Gesta Hungar(or)um*²⁶³ eredetileg a magyarság korai történelmének bemutatását célozta, mégis inkább szépirodalmi műnek tekinthető.²⁶⁴ Nyugati krónikákból átvéve több ókori toposz is szerepel a műben, bár közvetlenül nem használt fel antik auctorokat.²⁶⁵ Forrását képezte Regino, Justinus kivonatából a 6-7. században készült *Exordia Scythica*, a Trója regények és a Nagy Sándor történetek. Anonymusra jellemző, hogy saját korának viszonyait vetítette vissza a honfoglalás idejére és a helynevekből történeti eseményekre következtetett.²⁶⁶

A korabeli magyar királyi udvar élénk kapcsolatot tartott fent a Kárpát-medencétől keletre eső területekkel, földrajzi tájékozottsága valószínűleg meghaladta a nyugati kútfők ismereteit,²⁶⁷ ennek ellenére Anonymus bevezetésében Justinus és Pompeius Trogus alapján írta le röviden Szkítia fekvését.²⁶⁸ „Szkítia ugyanis, amelyet Dentümogyernek hívnak, hatalmas föld tőlünk keletre, s határai északtól egészen a Fekete-tengerig terjednek. Legszelén a Don nevű folyó található, kiterjedt mocsarakkal, ahol a cobolyok olyan nagy számban fordulnak elő...”.²⁶⁹ Saját korára nem gyakorolhatott mély benyomást, de Kézai Simon kivonatolva felhasználta saját műve írásakor.²⁷⁰

²⁵⁵ Faksimile kiadás: *Anonymus Gesta Hungarorum*. Budapest: 1975. Pais Dezső és Györffy György jegyzeteivel.

²⁵⁶ Anonymus – Kézai 2004, 79. és KMTL 1994, 50b. szerző: Kordé Z.

²⁵⁷ Anonymus – Kézai 2004, 73.

²⁵⁸ Anonymus – Kézai 2004, 76.

²⁵⁹ Anonymus – Kézai 2004, 75.

²⁶⁰ KMTL 1994 50b. szerző: Kordé Z.

²⁶¹ P. dictus magister értelmezése vitatott, ezért nevezik Névtelennek. (KMTL 1994, 50b. szerző: Kordé Z.)

²⁶² Anonymus – Kézai 2004, 75.

²⁶³ KMTL 1994, 50a. szerző: Kordé Z.

²⁶⁴ Anonymus – Kézai 2004, 79.

²⁶⁵ Anonymus – Kézai 2004, 76.

²⁶⁶ Anonymus – Kézai 2004, 77.

²⁶⁷ Julianus 1986, 17.

²⁶⁸ Anonymus – Kézai 2004, 52. 17. jegyzet

²⁶⁹ Anonymus – Kézai 2004, 10.

²⁷⁰ Anonymus – Kézai 2004, 79.

Julianus és Ricardus

A keleten ragadt magyarság keresésére indult el 1235. tavaszán a domonkos rendi Julianus szerzetes három társával együtt, rendtársa, Ottó²⁷¹ elbeszélése alapján, Béla herceg anyagi támogatásával. Konstantinápolyban „*tengerre szálltak és 33 nap mulva a Szikhiának nevezett föld Matrika*²⁷² *nevű városába jutottak*”.²⁷³ A Krím-félszigeten keresztül Alánia felé tartottak, ahonnan ketten visszafordultak. Elbeszélését rendfőnöke, Ricardus jegyezte le,²⁷⁴ és egy példányt elküldtek IX. Gergely pápának is. Személyes jelentéstételre 1236-ban magát Julianust is a Vatikánba hívták.²⁷⁵ A Ricardus-jelentés hitelessége megkérdőjeleződött a benne szereplő ellentmondások miatt, de valószínű, hogy a figyelmetlenségek oka Ricardus egyházi ügyekre történő koncentrációjára vezethető vissza.²⁷⁶ Szabó Károly vetette fel először, hogy a jelentés és Anonymus műve között párhuzamot lehet állítani, majd Hóman Bálint érvelése alapján az idézett részek forrását az ősgestára vezették vissza.²⁷⁷ A jelentésben felvázolt útvonal bár érinti az Azovi-tengert, annak még csak nevét sem említi, tehát a dolgozat témájához szorosan nem köthető. Megemlítését mégis szükségesnek tartottam, hiszen jól megfigyelhető, hogy amint Ottó és Julianus utazásával a magyar „őshaza” áttevődött a Maeotistól a Volga vidékére,²⁷⁸ az érdeklődés középpontjába is ez a terület került.

Plano Carpini és Benedictus Polonus

Az olasz ferences szerzetes, Plano Carpini (kb.1180-1252) Lyonból indult el 1245. április 16-án IV. Ince pápa követeként a Mongol Birodalomba. Jelentésével hűen ábrázolta az ellenség harcmódorát, viseletét, szokásait és földjét.²⁷⁹ Útvonala Csehországon, Lengyelországon és a Kijevi Oroszországon vezetett keresztül. Benedictus Polonus lengyel származású ferences szerzetes Boroszlóban tolmácsként csatlakozott hozzá, mely arra enged következtetni, hogy korábban térítő missziósként már járt Kelet-Európában, esetleg

²⁷¹ A domonkos rendi szerzetes, Ottó 1232-ben indult el három társával, hogy felkutassák és megtérítsék a keleten maradt magyarságot. Az írott elbeszéléseket alapul véve a Kaukázus északi előterében kereste őseinket, majd miután találkozott néhányval, hazatért. Útja ösztönözte Julianust. (KMTL 1994, 517b. szerző: Zimonyi I.)

²⁷² Kikötőváros a Kercsi-szorosnál.

²⁷³ Bendefy 1943, 217.

²⁷⁴ Bendefy szerint Ricardus IV. Béla udvari jegyzője lehetett, aki királyi utasításra készítette el a jelentést, melynek írásakor felhasználta az udvari könyvtárban fellelhető Gestákat. (Bendefy 1943, 185.)

²⁷⁵ KMTL 1994, 309a. szerző Zimonyi I.

²⁷⁶ KMTL 1994, 309b. szerző Zimonyi I.

²⁷⁷ Bendefy 1943, 184.

²⁷⁸ Vásáry 2008, 127.

²⁷⁹ KMTL 1994, 546b. szerző: Molnár Á.

a Közel-Keleten.²⁸⁰ 1246. áprilisában jutottak el Batu kán szállásához a Volga mentén, ahonnan tovább irányították őket a karakorumi központ felé. „*Kunország határán átkeltek egy folyón, melynek Jajik²⁸¹ a neve; itt kezdődik a kanglik földje. Húsznapj járóföldet tettek meg rajta keresztül, kevés emberrel találkoztak, de igen sok mocsarat, kiterjedt sós tavat és sós folyót találtak, melyeket mi meotiszi mocsaraknak vélünk...*”.²⁸² Benedictus élményeit egy kölni főpap foglalta írásba 1247-ben, aki az említett mocsarakat, melyek Nyugat-Ázsiában találhatók, antik műveltségére hagyatkozva tévesen azonosította a Maeotisszal.²⁸³ Látható, hogy az ókori toposzok mennyire beleívódtak a latin műveltségbe, helyüket nehezen váltották fel a korabeli tapasztalatok.²⁸⁴

Rubruk Willelmus

Egy Észak-franciaországi faluban, Rubrukban látta meg a napvilágot a későbbi ferences szerzetes, Willelmus. IX. Lajos francia király kíséretében 1248-ban, a Szentföld felé tartó kereszties hadakkal a szíriai Akkonba utazott.²⁸⁵ Innen Andreas fráter mongoloknál tett sikertelen követjárása miatt indult el kelet felé 1253-ban, hogy a kereszténynek tartott Szartach vezérrel tárgyaljon.²⁸⁶ Konstantinápolyon és a Fekete-tengeren át a Krím-félszigetre érkezett, majd Szartach szállásáig taligán tette meg az utat.²⁸⁷ Mivel Szartach nem tudott dönteni a szerzetes sorsáról, tovább küldte Batu kánhoz, akivel együtt vándorolva 1254. áprilisában eljutott Möngke kán karakorumi székhelyére. Beszámolóját hatalmas terjedelmű levélben küldte IX. Lajosnak.²⁸⁸

Willelmus geográfiai tekintetben többször is hivatkozik Isidórusra, akinek művét minden bizonnyal többször is kezébe vette, ennek ellenére saját megfigyeléseit helyezi előtérbe az egyes vidékek bemutatásánál. Közreműködésével olyan földrajzi toposzok dőltek meg, melyek több, mint ezer éve uralták az európai kultúrát, így például tisztázta a Kaszpi-tenger tó mivoltát, az ókori Seres országát megfeleltette Kínával és felismerte a Don és Volga különböző eredetét és futásirányát.²⁸⁹

²⁸⁰ Julianus 1986, 429.

²⁸¹ Urál folyó

²⁸² Benedictus Polonus 187.

²⁸³ Julianus 1986, 431.

²⁸⁴ Julianus 1986, 50.

²⁸⁵ Julianus 1986, 438.

²⁸⁶ Andreas még 1249. januárjában elindult, hogy Güjük kánnal felvegye a kapcsolatot, de mire a birodalom szívébe ért, az uralkodó meghalt. Igaz ugyan, hogy özvegyével, a régens Ogul-Kajmissal találkozott, de vele érdemi megállapodásra nem jutottak. (Julianus 1986, 55.)

²⁸⁷ Julianus 1986, 56.

²⁸⁸ Julianus 1986, 57.

²⁸⁹ Julianus 1986, 439.

Az Azovi-tengerről a következőket írja: „Mielőtt e folyó (Don) a Pontuszi-tengert elérné, északi irányban egy tengerfélét képez, mely széltében és hosszában hétszáz mérföld, és sehol sem mélyebb hat lépésnél; ezért nagy hajókkal nem úsztatnak rá...”.²⁹⁰ Tehát a Don kiszélesedésének tekinti.²⁹¹ Méreteit tekintve igazán túlzó a leírás, hiszen a Fekete-tenger 1400 mérföldes²⁹² hosszúságával számolva is az Azovi-tenger fele akkora lenne. A két tenger arányainak megadása emlékeztet Hérodotos tudósítására.²⁹³ Kazária tartománya, mely itt megegyezik a Krím-félszigettel, minden oldalról tengerrel van körülvéve, keletről a „Don tengere övezi”.²⁹⁴ A tájat részletesen bemutatja, jellemzésénél kitér arra is, hogy „északi irányban gyönyörű lapályos erdő következik, teli forrásokkal és patakokkal”.²⁹⁵ „E tartomány pereme felé sok nagy tó van; partjaikon sós források fakadnak, melyeknek vize, mihelyt a tóba ömlik, jégre emlékeztető, kemény sötömbbé válik.”.²⁹⁶ Feltűnhet, hogy a korábbi forrásokban oly gyakran elhangzó Maeotis név nem került szóba. Ennek oka, hogy szerzőnk az Azovi-tenger és a Maeotist nem azonosította egymással, mivel a Maeotis elnevezést egy másik területre alkalmazta. „A Don Oroszország keleti határa; a Meotisz mocsaraiból ered, melyek északon az óceánig terjeszkednek, majd délnek folyik, és egy nagy hétszáz mérföldes tengert képez, mielőtt a Pontuszi-tengert elérné.”.²⁹⁷ Félreértése abból származhat, hogy a Maeotist az ókorban gyakran az Északi-óceán részének, öblének képelték el (lásd: Plinius), ami megzavarhatta Willelmust.²⁹⁸

Kézai Simon

A IV. (Kun) László papjaként működő Kézai Simon életéről alig van információ, csupán azt lehet tudni, amit megemlít *Gesta Hungarorum* című munkájában. A *Gesta* elemzéséből lehet következtetni alacsony nemesi származására, Észak-itáliai tanulmányaira és franciaországi utazására. A *magyarok cselekedeteit* 1282-1285 között írta, melyben korai történelmünktől az 1280-as évek elejéig dolgozta fel az eseményeket.

²⁹⁰ Rubruk 203. (3)

²⁹¹ Györffy szerint ez egy általános középkori felfogás (Julianus 1986, 440.) ami szerintem nem fedi teljesen az igazságot, mert Reginónál és Anonymusnál is a Don kiáradásával mocsarakat képez, nem tengerfélét.

²⁹² Rubruk 201. Ez az adat is túlzás, mivel a Fekete-tenger hosszúsága csak 800 római mérföld. (Julianus 1986, 439.)

²⁹³ Lásd: 8 oldal

²⁹⁴ Rubruk 203.(4)

²⁹⁵ Rubruk 206. (12)

²⁹⁶ Rubruk 206. (13)

²⁹⁷ Rubruk 234. (10)

²⁹⁸ A meotiszi mocsarakat ugyanezzel a jelentéssel említi még a 231. (6) és 252. (1) részekben.

Alapul a korábbi magyar krónikákat vette, a mára elveszett ősgesztát²⁹⁹ és Ákos mestert, valamint kivonatolta Anonymust is.³⁰⁰ Az így szerzett értesüléseit saját részekkel egészítette ki, így tette bele a hun történetet, IV. László dicsőítését és került sor a jövevény nemesek jegyzékének bővítésére. A szerző jelenére vonatkozó részek nagy önállóságot tükröznek, míg a hun történetet nyugati forrásokból merítette, majd az Anonymus által felvetett koncepció alapján elsőként jegyezte le a magyar történelemben a hun-magyar azonosság elméletét, melyet a későbbi krónikakompozíciók mind átvettek.³⁰¹ Szóhasználatra tükrözi Jordanes, Paulus Diaconus és Isidorus műveinek ismeretét, és bizonyos, hogy keleti útleírásokat is felhasznált,³⁰² ennek ellenére kortárs feljegyzésein kívül művét nehezen lehet történeti forrásként használni.³⁰³

A hunok történeténél a már Jordanesnél megismert szarvas üldözés kapcsán említi meg a Maeotist: „*Történt pedig, hogy egy nap vadászni igyekeztek Meótisz ingoványaiba, [...] Végül, miután bebarangolták az említett ingoványokat, úgy találták, hogy azok alkalmasak barmok táplálására. [...] Meótisz vidéke pedig Perszisszel szomszédos: egyetlen kis gázlótól eltekintve, körben mindenfelől tenger zárja körül...*”³⁰⁴ Ebből az idézetből arra lehet következtetni, hogy Maeotis alatt a Krím-félszigetet érti. Kézainak a királyi udvarban lehetősége nyílhatott rá, hogy a keletről érkező utazók beszámolóit első kézből ismerje, a Don folyóról szóló leírásából viszont az antik hagyományok tükröződnek. „*A Don folyó különben Szkítiában ered. A magyarok ezt Etulnak nevezik, de amint áthatol a Ripheus-hegyeken és szélesebb medret vesz fel a folyása, már Don a neve. Ez azután a síkságra érve, átfolyik az alánok földjén, ezt követően pedig három ágra szakadva a Kerek-tengerbe ömlik.*”³⁰⁵ Kerek-tengeren a Kaszpi-tengert érti, és leírását Jordanestől vette át, de nem sikerült pontosan lemásolnia, mert eredetileg így olvasható: „*egy másik az, ami a Chrinnusok hegyéből tör elő és a Caspi-tengerbe ömlik.*”³⁰⁶

Térképi források

Az ókori forrásokban több térképre, térképszerű ábrázolásra találhatunk utalást, de ezekből csak igen kevés maradt meg az utókorra. Leírások alapján készült rekonstrukciók

²⁹⁹ Deér József szerint Kézai nem ismerte Anonymus művét, hasonlóságukat az ősgesta külön-külön történő felhasználására vezette vissza. (Deér 1930, 252.)

³⁰⁰ KMTL 1994, 348a. szerző: Almási T. és Anonymus – Kézai 2004, 159.

³⁰¹ KMTL 1994, 348b. szerző: Almási T.

³⁰² Anonymus – Kézai 2004, 160.

³⁰³ Anonymus – Kézai 2004, 161.

³⁰⁴ Anonymus – Kézai 2004, 91.

³⁰⁵ Anonymus – Kézai 2004, 92.

³⁰⁶ Jordanes 2004, 50.

viszont szép számmal vannak, mint pl.: Hekataios térképe.³⁰⁷ A csillagászati megfigyelések alapján kialakult tájékozódási lehetőségek egyre pontosabb ábrázolásokat tettek lehetővé. A rómaiaknál már külön jelent meg a kataszteri (*formae*) és a földrajzi térkép (*tabulae*).³⁰⁸ Az antik geográfiai örökség a középkori iszlám térképészetben élt tovább, majd újabb eredményeket az 1300-as évektől megjelenő portolántérképek jelentettek.³⁰⁹ Az 1470-es évektől elinduló „ptolemaiوسي reneszánszal”, majd a nagy földrajzi felfedezésekkel elindult a régi térképek kiegészítése, majd fokozatosan újak kiadása. Kiemelkedő Peter Bienewitz és Sebastian Münster kozmográfiaja, ahol már a fa – és rézmetszeteket használtak.³¹⁰ A nagymértékű kereskedelmi fellendülés a 16. században elhozta a földrajzi atlaszok korát, amivel párhuzamosan a térképkészítők súlypont Itáliából Németalföldre helyeződött át.³¹¹ A 17. századra a térképi elemek többségét alaprajzi ábrázolásban jelenítették meg a domborzat kivételével, amit még mindig oldalnézetben rajzoltak.³¹²

A dolgozat a korábbi korok kevésbé megbízható térképi forrásai miatt főleg a „ptolemaiوسي reneszánsz” és azt követő két évszázad térképeibe ad bepillantást, felvázolva ezzel a Maeotistra vonatkozó antik hagyományok és tévképzetek újkori átalakulását.

Claudio Duchetti 1571-ben készített térképe (2. melléklet) az európai folyóhálózat pontos ábrázolására helyezte a hangsúlyt, míg a hegységeket jelenítette meg. A Don folyót ennek ellenére rosszul vázolta fel, ami így először nyugat-keleti irányba folyik, majd utána fordul délnyugatra, a Maeotis felé. Az Azovi-tenger alakja észak felé megnyúlt, elnevezése *Maeotis palus*. Sebastian Münster halála után Sebastian Henricpetrihez került a Cosmographiák kiadási joga, aki a 16. század végén, valószínűleg 1598-ban adta ki felújított Európa térképét (3. melléklet). Ezen a térképen az Azovi-tenger észak-déli tájolású, a Don folyásiránya ugyancsak rosszul van ábrázolva. A Kercsi-szorosban nem láthatók szigetek, a sekélyebb vizeket csíkozással érzékeltetik.

Willem Jansson amszterdami kartográfus először 1617-ben, majd 1635-ben jelentette meg Európa térképét, aminek szegélyét a különböző népviseletek bemutatásával díszítette (4. melléklet). A Maeotis alakját a korábbiaknál pontosabban ábrázolta, de még mindig nem sikerült pontosan megjeleníteni a Don folyásirányát. A Kercsi-szorosban nem találhatóak szigetek. A frankfurti Matthäus Merian által kiadott 1637-es térkép (5.

³⁰⁷ Lásd: 1. melléklet

³⁰⁸ Klinghammer – Pápay – Török 1995, 8.

³⁰⁹ Klinghammer – Pápay – Török 1995, 10.

³¹⁰ Klinghammer – Pápay – Török 1995, 11.

³¹¹ Klinghammer – Pápay – Török 1995, 14.

³¹² Klinghammer – Pápay – Török 1995, 70.

melléklet) a Maeotist ugyanúgy jeleníti meg, mint a Willem Jansson által készített. Az eddigi térképektől eltérő az 1681-es Guillaume Sanson francia geográfus által készített kiadvány. Az Azovi-tengert egészen különös formában ábrázolta, nála jelenik meg először az Arabath földnyelv, ami –a felduzzadt - Szivas-öbölt elzárja. A Krím szigetként jelenik meg. A Don folyásirányát is furcsán ábrázolta, északról délkeletre, majd onnan nyugatra haladva éri el az Azovi-tengert. Hasonlót Strabónnál olvashattunk, aki maga is megcáfolta ezt a feltételezést.³¹³ Megfigyelhető tehát, hogy a 16-17. századi térképek pontatlanul ábrázolták a Maeotis partvonalát, folyóit, főleg a Dont, és a szigeteket is. A holland, német és francia térképkészítők ebben a korszakban még átfogó térképművek készítését célozták, ami együtt járt a részletek elhagyásával.

A 18. századi térképek még mindig hordozzák a középkor pontatlanságait, de a század végére egyre pontosabbak lettek. Jellemzően a földrajzi nevek több nyelven is előfordulhatnak, és nem feltétlenül tükörfordításként. *Palus Maeotides* mellett feltűnik a *Mare Azoviense* is, és ahogy a 7. mellékleten látható, nem ugyanazt a területet jelenti, az utóbbit inkább a Don torkolatához írták. Ez a térkép a mai Kercsi-szorosban hét kisebb, nagyobb szigetet ábrázol, valamint a Don két ággal éri el az Azovi-tengert. A teljes térkép az Adriától a Fekete-tengerig ábrázolta a területeket, inkább általános jelleggel, mint sem természetföldrajzi célzattal és 1737-ben a Habsburg Birodalomban keletkezett. A 10. és 11. melléklet térképei már katonai célzattal készültek az 1736-1739-es orosz-török háború során, ezért nagy hangsúlyt fektettek a folyók pontos megjelenítésére. A 7. melléklet térképéhez hasonlóan több nyelven is megjelennek az egyes feliratok és a Dont is két ággal ábrázolják. Feltűnő különbség viszont a Kercsi-szoros három szigete az előző héthez képest, és megjelent a *Gniloje more* a nyugati öblöknél. A következő, Augsburgban készült térkép (10. melléklet) meglepő változásokat tartalmaz. Először is nincs jelen a korábbi és későbbi térképeken is szereplő Arabath földnyelv, azonban a Kercsi-szorosnál már csak egy szigetet találunk. A hajózási érdekeknek megfelelően készültek el az 1764-es francia térképek (11. 12. és 13. melléklet), amelyek így a partvonalat és a folyókat emelték ki, érdekességük viszont hogy az előzőleg megismert térképekkel szemben nem jelezték csíkozással a partvonal sekélyebb vizeit. Ezeken a térképeken már nincs sziget az Azovi-tenger és a Fekete-tenger közötti szorosban, valamint főleg a 13. mellékleten jól látszódik a Don folyó torkolata számos ágával és szigetével. Az utolsó térképrészlet (14. melléklet) már nem tartalmaz középkorias maradványokat. A mai viszonyoknak megfelelően

³¹³ Lásd: 12. o.

megtalálható a Perekopi-földszorostól keletre a Szivas-öböl (Siwasch), a Kercsi-szorosban nem jelenik meg sziget, csupán a rendkívül tagolt keleti partvonal, és a Don torkolatának részletes ábrázolása figyelhető meg. Következésképp elmondható tehát, hogy a 18. század végére eltűntek az antik és középkori téves információk az Azovi-tenger térképi ábrázolásából.

Környezettörténeti és történeti földrajzi vonatkozások

A számba vett források közül kiemelten kell kezelni Strabón, Jordanes, Mas^cudi és Rubruk Willelmus leírását. Nem csak azért, mert tőlük tudunk meg legtöbbet a vizsgált területről, hanem mert ők ennek leírásakor saját tapasztalataikra támaszkodtak. Az egyes írók Maeotisról alkotott leírásai között esetenként szembeötlők a tenger méreteire vonatkozó különbségek. Ezek egyik magyarázata a pontatlan adatgyűjtés lehet, de más magyarázatnak is van realitása. Ez pedig a földrajzi környezet változásában keresendő.

A környezeti fixizmus koncepciója, mely szerint a történeti környezet változatlan,³¹⁴ már az ókorban sem állta meg helyét (lásd: Eratosthenésnél a Fekete-tenger feltöltődését³¹⁵). A régebbi korok földrajzi adottságait a földtudományok, a történeti éghajlat, a régészet, az írott források tanúsága és a történeti növény- és állatföldrajz segítségével lehet rekonstruálni.³¹⁶ A modernkor eljárásaival sikeresen meg lehet egy adott terület vízborítottságát, jellemző növényeit és állatait, valamint átlaghőmérsékletét és csapadékmennyiségét becsülni.

Természettudományos bizonyítékok³¹⁷ vannak arra, hogy a tengerek vízszintjének emelkedésével tartós felmelegedés esetén lehet számolni, amikor a sarki jégsapkák és a belföldi jégtakaró olvadni kezdenek. Az éghajlat lehűlésekor ez a folyamat visszafordul. A vízszintingadozás mértéke a partszegély emelkedését és süllyedését elemezve megállapítható. Az eddigi vizsgálatok eredményei alapján a világtengerek minimuma 130 méterrel volt a mai tengerszint alatt, maximuma pedig 30 méterrel haladta meg a jelenkori állapotokat.³¹⁸

A szubatlantikus szakaszt (kb. i.e. 800-tól) jellemző nedves, hűvös időjárást időszámításunk kezdetekor melegebb klíma váltotta fel, hasonló hőmérsékletekkel, mint

³¹⁴ Rácz 1993, 68.

³¹⁵ Lásd: 9. o.

³¹⁶ Rácz 1993, 68.

³¹⁷ Grönlandon és a Jeges-tengeri térségben folytatott O¹⁸ izotópok vizsgálati eredményei alapján az orosz Monyin és Siskov 1979-ben az eurázsiai térségre vonatkozóan megalkották klímátörténeti összegzésüket. (Györffy – Zólyomi 1994, 17.)

³¹⁸ SZÖM 1982, 37.

manapság.³¹⁹ Erre a római kori optimumra tehető Strabón munkássága, aki tónak nevezte a Maeotist, melynek területét 9000 stadionra³²⁰ becsülte, ami kisebb a mai területnél. Eltérő vélemények vannak, hogy mikor kezdődött a kora középkori lehűlés,³²¹ de végét nagyjából a 8-9. századra datálhatjuk. Átlagosan 1-1,5 Celsius fokos csökkenéssel lehet számolni, valamint több csapadékkal.³²² A 6. században tehát kedvezőtlenebb klimatikus körülmények között írta műveit Jordanes, aki 144000 lépésnek³²³ adta meg a mocsár területét, mélységét pedig 8 könyöknek. Ez elég kicsinek és sekélynek számít, még ha a belföldi jégtakarók növekedése miatt vízszintcsökkenést feltételezünk is.³²⁴ Lehet, hogy a Maeotis mocsarai alatt nem is az egész Azovi-tengert értette, csupán a mai Taganrogi-öbölt (Don torkolata), mely mindkét adatnak jobban megfelelne.

A 8-12. század közötti „kis klíma optimumban” melegebb, szárazabb időszak jellemezte az északi félgömböt, melyet gyakran szakítottak meg kisebb hideg szakaszok.³²⁵ Masʿudi helyesen tengerként említi a Maeotist, méreteit tekintve 300 mérföld hosszúnak és 100 mérföld szélesnek írja. Fentebb jeleztük, hogy ez nagyjából kétszerese a mai területének, bár a Fekete-tengert is nagyobbnak titulálja, 2:1 arányt állít fel közöttük. Masʿudi híradása a „kis klíma optimum” idején keletkezett, amikor a pólusok olvadása miatt vízszintemelkedéssel kell számolnunk, bár ez nem indokol ekkora méretű nagyítást. A 12. század után hűvösebb, csapadékosabb klíma kezdte el uralni a térséget, ami a 17. századi „kis jégkorszakban” érte el csúcspontját.³²⁶ Ebben a korban a tengerek 1,5 m-rel csökkentek.³²⁷ Rubruk utazása már a hűvösebb, esősebb periódusba tartozik, amikor is a tengerek szintje 1,5 méterrel apadt, így nem indokolt kiterjedésének felnagyítása (szélességét és hosszúságát is 700 mérföldnek tekintette), bár a leírásban szereplő sűrű tóhálózat és dús növényzet igazolja a csapadékosabb időjárást.

Strabónnál és Masʿudinál olvashattunk a Kaszpi-tó és az Azovi-tenger feltételezett kapcsolatáról, amit mindketten cáfoltak, bár ennek az elképzelésnek lehet alapja környezettörténeti szempontból. Az utolsó nagy jégkorszaki eljegesedés idején ugyanis a Volga vízgyűjtőjén periglaciális (jégtakaró környéki) klíma uralkodott, aminek

³¹⁹ Behringer 2010, 85.

³²⁰ Közgörög stadionnal számolva 1332 km a kerülete.

³²¹ H. Jäger i.sz. 250-re datálja, Scönwiese i.sz. 450-re, H. Lamb pedig az 5. századra teszi. (Behringer 2010, 85.)

³²² Behringer 2010, 91.

³²³ A Maeotis kerülete itt 216 km-esnek van feltüntetve

³²⁴ SZŐM 1982, 125.

³²⁵ Györffy – Zólyomi 1994, 17.

³²⁶ Györffy – Zólyomi 1994, 17.

³²⁷ SZŐM 1982, 126.

következtében csökkent a párolgás, vagyis több víz jutott a Kaszpi-tóba. Az így elért magasabb vízállás miatt 50 km-es körzetben elöntötte a körülötte elterülő mélyföldet.³²⁸ A Kaszpi-tó túláradó vize a Manics-árkon talált magának lefolyást, vagyis összeért a Fekete-tengerrel.³²⁹ Látható tehát, hogy ténylegesen volt kapcsolat a Kaszpi-tó és az Azovi-tenger között, ami az emberek kollektív tudatában fennmaradhatott.

A térképi forrásoknál e tekintetben jelentős lehet a Kercsi-szorosnál található szigetek jelenléte illetve nem léte, ami utalhat a vízszintingadozásra (kis jégkorszakban alacsonyabb vízszint, több sziget), de értelmezhető a „ptolemaiosi reneszánsz” hatásaként is. További részletes kutatást igényel annak kiderítése, hogy a Maeotis esetében az egyes íróknál és a térképi forrásoknál fellépő eltérő adatok vajon ténylegesen magyarázhatók-e a régebbi korokban bekövetkezett éghajlati változásokkal.

Összegzés

A geográfiai irodalom már igen korán virágzásnak indult. Hérodotostól kezdve sorra születtek meg a különböző földrajzi munkák. Hérodotos műveiben a Maiotis tóként jelenik meg, bár tisztában van azzal a ténnyel, hogy összeköttetésben van a Fekete-tengerrel, és így a Földközi-tengerrel is, vagyis úgy tűnik, nem a mai geográfiai fogalmaknak megfelelően határozta meg a tó és a tenger³³⁰ definícióját. Méreteit tekintve sem megbízható, hiszen fele akkorának gondolja, mint a Fekete-tengert. Folyóhálózatát sem ismeri pontosan, az általa megadott folyókat nehéz beazonosítani.

A római kultúrával átítatott szerzőket már nem a tudományos érdeklődés motiválta, műveiket sokszor gyakorlati használatra szánták. Strabón *Geographikája* kiemelkedő jelentőségű, bőséges adatokat szolgáltatott e területről, melyek híven tükrözték a valóságot, de sajnos munkája a 15. századig nem vált közismertté. A Maiotis az ő művében is tónak van feltüntetve, de nagyságát tekintve pontosabb adatot kaptunk. 9000 stadionnak becsüli területét, ami közgörög stadionnal³³¹ átszámítva 1332 km-nek felel meg, ami nagyjából megegyezik a maival. A Maeotis nyugati felén egy földszoros által határolt, úgynevezett „rothadt” mocsarat említett, melyet 4000 stadionnyi területűnek becsült. Ha ránézünk az Azovi-tenger mai térképére, láthatjuk, hogy közte és a Szivas-öböl között nem áll fent a 9:4 arány, tehát beszámolója túlzó. Strabón a Tanaisról tudja, hogy északról folyik, a

³²⁸ A Kaszpi-tenger és a Fekete-tenger vízszintingadozása mindig ellentétes a két terület eltérő éghajlata miatt. (SZÖM 1982, 71.)

³²⁹ SZÖM 1982, 70.

³³⁰ Lásd: 49. jegyzet

³³¹ 148 m. (ÓL II/1. 72ab.)

Maeotis északkeleti részénél van a torkolata, és két ággal ömlik bele. Ezen információja is helyes, bár ma nagyjából 30 kisebb ágra szakadva éri el a Don az Azovi-tengert.

Plinius tudománytára a természet gyakorlati hasznosítása köré csoportosította ismereteit, de még meg volt benne a tudományos felfedezések iránti elkötelezettség is. Tóként találkozhatunk a Maeotissal, de több helyen már mocsárként is feltűnik. Méreteit nem tüntette fel, de annyit megadott, hogy hajóval a Kercsi-szorostól a Don torkolatáig 79000 lépés,³³² azaz 116,92 km a távolság. Ez új az előző két szerzőhöz képest, de nem helyes, kisebb a tényleges hosszúságnál. Új információként jelenik meg az is, hogy az Északi-óceán öblének vagy árterének gondolja a Maeotist, de ezt az állítását később megcáfolja. Híradásában keveredtek a valós értesülések a bizonytalan eredetű forrásokból származó pontatlan adatokkal.

Az i.sz. 3-4 századtól gyorsuló tempóban hanyatlott a geográfia, mint tudományág, egyre inkább visszaszorult a történetírás kiegészítésére, mely már Pompeius Trogus és kivonatolója, Justinus munkásságában is megjelent, akik épp csak megemlégtették ezt a területet, jellemzést viszont nem közöltek róla.

A kereszténység térhódításával a latin nyelvű írásbeliség helyeződött a központba, és az egyház konzervatív hozzáállása miatt az ókori szerzők kaptak kitüntető figyelmet. A geográfia, mint tudományág, szinte meg is szűnt a koraközépkorban, tisztán földrajzi munkáról nincs tudomásunk. Az eltérő népek eredetét feldolgozó krónikákba nagyjából hasonló területleírások kerültek, melyeket rendszeresen mesés elemekkel egészítettek ki. Ezt az irányzatot követte Jordanes, Paulus Diaconus Widukind, Anonymus és Kézai Simon. Az eredetileg szkíta szálláshely bemutatása jelent meg a hunoknál, a gótoknál és a magyaroknál is. Ennek a párhuzamnak köszönhető, hogy a felhasznált középkori források híradásai közös eredetűek, szinte megegyeznek. A történetírók közül Regino, és ő alapján Anonymus is a Don kiáradásával keletkező mocsarakat említettek, de nem részletezték. Jordanes, aki feltehetőleg saját tapasztalatait vetette papírra, mocsárnak nevezi a Maeotist, területét 144000 lépésnek, 216 km-nek titulálta. E mérettel igencsak kicsinek gondolta, valószínű, hogy csak egyik részére, vagy a Szivas-öbölre, vagy a Taganrogi-öbölre értette. Jordanesnél található először adat mélységére, melyet 8 könyöknek,³³³ vagyis 3,552 m-nek tüntetett fel, ami például megfelel a Taganrogi-öböl mai mélységének.

Ananias Širakac'inál nem igazán szerepel az eddigiektől eltérő tudósítás, hiszen rá is hatással voltak a klasszikusok, de fontos, hogy nemcsak tóként, hanem már tengerként is

³³² 1 lépés = 1,5 m (Jordanes 2004, 249.)

³³³ 1 könyök = 0,444 m (Jordanes 2004, 249.)

említi, valószínűleg Ptolemaios alapján. Méreteiről nem nyilatkozik, de nála is feltűnik a már Stabónnál megjelent rothadt mocsár, melyet *biwki-tónak* hívott.

Mas^cudi is tengernek tekintette a Maeotist, de tudott róla, hogy egyesek tavat értenek alatta. Méreteinél hosszát 300 mérföldnek, szélességét pedig 100 mérföldnek írta. Ez nagyjából kétszerese a mai területének, s bár a Fekete-tengert is nagyobbak titulálja, 2:1 arányt állít fel közöttük, ami Hérodotos adataira emlékeztet.

Bíborbanszületett Konstantín az Azovi-tengerre vonatkozó adatait antik és bizánci forrásokból merítette, jelen esetben Hérodotostól és Ptolemaiostól. Valószínűleg Ptolemaios alapján írt a Fekete-tenger és a Maeotis-tó között húzódó tengersizorban található szigetről, amit a korábbi forrásaink nem említettek, de ezen kívül megfelelő szöveghelyei új információt nem tartalmaznak.

A mongol hódítás kapcsán változásnak indult az addigra meggyökeresedett antik tudás, ugyanis megélénkültek a Belső-Ázsia felé tartó kereskedelmi, követségi és missziós utazások. Rubruk Willelmus például több ókori hagyományt igazított helyre beszámolójával. Írását hitelesebbnek tekinthetjük, hiszen róla teljesen biztosan állíthatjuk, hogy saját két szemével látta az Azovi-tengert, melyet szerinte a Don képez kiáradásával. Szélességét és hosszúságát is 700 mérföldnek tekintette, amely még jobban elrugaszkodik a valóságtól. Mélységét 6 lépésnek mondta, ami 9 méternek felel meg, ez pedig megegyezik a mai átlagmélységével. Kézai Simon a Maeotis ingoványairól írt, tehát mocsaras területet értett e vidék alatt, leírásánál a korábbi tudósításokból merített, azok adatait használta fel, így új résszel nem egészítette ki az eddigi ismereteket.³³⁴

A térképi forrásoknál láthattuk, hogy a valószínűleg Ptolemaiostól induló, és Bíborbanszületett Konstantínnál is fennmaradó sziget a Kercsi-szorosban sokáig megmaradt a térképi ábrázolásban, egészen a 18. század derekáig. A Don torkolatára vonatkozólag először Starbónnál olvashatunk annak két ágáról, mely téves megállapítás ugyancsak sokáig fennmaradt a térképeken is. Azt is megfigyelhettük, hogy alakját már a korai ábrázolások is meglepően hűen tükrözték, gyakran a rá vonatkozó többféle nevet együttesen alkalmazták. Viszonylag részletesen megjelent partvonala és öblei is, bár ezeket nem mindig nevezték meg. A térképi megjelenéseknél nem találkoztunk olyanval, amikor az egész Azovi-tengert mocsárnak ábrázolták volna, sekélyebb vízszintet a partvonal mentén, az öblökben és a Don torkolatánál jelöltek csíkozással. A 18. század derekáig

³³⁴ A Maeotisról szóló információk hagyományozódásáról lásd: 10. melléklet ábrája.

megmaradt e területre a *Palus Maeoti(de)s* elnevezés, de ténylegesen egyszer sem ábrázolták mocsárnak.

A források összehasonlító áttekintésével igyekeztünk felvázolni a Maeotis vidékére jellemző változásokat. Megfigyelhettük, hogy a Maeotist nevezték tónak, mocsárnak, tengernek, vidéke alatt értették a Krím-félszigetet is. Többször előfordult, hogy a Fekete-tenger a Kaszpi-tenger között kapcsolatot feltételeztek, gyakran a Maeotison keresztül. A dolgozatból kiderült, hogy ez a vizsgált korszakban nem felel meg a valóságnak, de az utolsó nagy belföldi jégta-
karó előrenyomulásakor ez az összeköttetés teljesült.³³⁵ Nem kizárható, hogy ez a tény megmaradt az emberiség emlékezetében, és kivetítették későbbi időkre is. A megvizsgált szövegek alapján kijelenthető hogy a szerzők többsége ugyanazt a területet értette e név alatt, hasonló jellegzetességekkel, attól függetlenül, milyen névvel illették.

³³⁵ SZÓM 1982, 70.

Felhasznált irodalom:

Források:

- ANONYMUS – KÉZAI (2004) *Anonymus: A magyarok cselekedetei*. Ford.: Veszprémy L. Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Ford.: Bollók J. utószó és jegyzetek: Veszprémy L. Budapest: Osiris Kiadó.
- BENDEFY L. (1943) *Magna Hungaria és a Liber Censuum*. A magyar őstörténet kútfői II. Kéziratok kútfők Fr. Julianus utazásáról: Richardus beszámolója és Julianus levelei. Kiadja: Szalay S. Budapest.
- BENEDICTUS POLONUS = Benedictus Polonus útjáról készült jelentés 1247-ből. Ford.: Gy. Ruitz I. In: *Julianus barát és napkelet fölfedezése*. Válogatta, jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta: Györffy Gy. Sorozatszerk.: Szalai A. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 1986. 185-191.
- BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTÍN (1950) *A birodalom kormányzása*. Görög szöveget kiadta, fordította: Moravcsik Gy. Budapest: Közoktatásügyi Kiadóvállalat.
- GÁBLI C. (2005) *Caius Plinius Secundus Természettudományának 2. könyve*. Fordítás és feldolgozás. Bibliotheca Pliniana 2. Pécs: Lomart Kiadó.
- GÁBLI C. (2006) *Caius Plinius Secundus Természettudományának 1. könyve*. Fordítás és feldolgozás. Bibliotheca Pliniana 1. Pécs: Lomart Kiadó.
- HERODOTOS (1892) *Történeti könyvei. Görög és latin remekírók. I. kötet*, I-III. könyv. ford.: Geréb J. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- HERODOTOS (1893) *Történeti könyvei. Görög és latin remekírók. II. kötet*, IV-VI. könyv. ford.: Geréb J. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- HÉRODOTOSZ = Ford.: Harmatta J. In: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Szerk.: Györffy Gy. A történelmi bibliográfiát kieg. Dienes I. és Kovács L. Budapest: Osiris Kiadó. Ötödik kiadás: 2002. 49-51.
- JORDANES (2004) *Getica: A gótok eredete és tettei*. Közreadja: Kiss M. Budapest: L'Harmattan. Harmadik kiadás.
- JULIANUS (1986) *Julianus barát és napkelet fölfedezése*. Válogatta, jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta: Györffy Gy. Sorozatszerk.: Szalai A. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- JUSTINUS, M. J. (1992) *Világkrónika a kezdetektől Augustusig: Fülöp királynak és utódainak története*. Marcus Junianus Justinus kivonata Pompeius Trogus

- művéből. Ford.: Horváth J. Sajtó alá rendezte: Bollók J. Utószó: Borzsák I. Budapest: Helikon Kiadó.
- KK = *Középkori krónikások. I. Paulus Diaconus: A longobardok története. (Historia langobardorum)* Szerk.: Gombos Ferencz Albin. Brassó: Brassói Lapok Nyomda. 1901.
- KMOSKÓ M. (1997) *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1.* Szerk.: Zimonyi I. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Budapest: Balassi Kiadó.
- KMOSKÓ M. (2000) *Mohamedám írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2.* Szerk.: Zimonyi I. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Budapest: Balassi Kiadó.
- PAULIK Á. (2001) „A világ bemutatása”. Egy 7. századi örmény Földrajz a steppe népeiről. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez.* Szerk.: Róna-Tas András. Magyar Őstörténeti Könyvtár 16. Budapest: Balassi Kiadó. 28-68.
- PLINI = *In C. Plini Secundi Naturalis hirtoriae libros indices. Tom.: 1-2. A-Z. Comp.: Otto Schneider. Hildsheim: Georg Olm Verlagsbuchhandlung. 1967.*
- PLINIUS SECUNDUS, C. (1973) *A természet históriája: Válogatott részek az I-VI. könyvekből: Csillagászati és földrajzi ismeretek az ókorban.* Válogatta, fordította és jegyzetekkel ellátta: Váczy K. Budapest: Kriterion Könyvkiadó.
- REGINO = Regino. Ford.: Kordé Z. In: *A honfoglalás korának írott forrásai.* Olajos T. , H. Tóth I. és Zimonyi I. közreműködésével szerk.: Kristó Gy. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely. 1995. 194-200.
- REGINO ÉVKÖNYVE = Regino évkönyve. Ford.: Horváth J. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai.* Szerk.: Györffy Gy. A történelmi bibliográfiát kieg. Dienes I. és Kovács L. Budapest: Osiris Kiadó. Ötödik kiadás: 2002. 196-200.
- RUBRUK = Rubruk útleírása 1255-ből. Ford.: Gy. Ruitz I. In: *Julianus barát és napkelet fölfedezése.* Válogatta, jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta: Györffy Gy. Sorozatszerk.: Szalai A. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 1986. 201-380.
- STRABÓN (1977) *Geógraphika.* Ford.: Földváry J. előszó: Balázs J. Budapest: Gondolat Kiadó.
- WIDUKIND = Widukind: A szászok története. Ford.: Horváth J. In: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai.* Szerk.: Györffy Gy. A történelmi bibliográfiát kieg. Dienes I. és Kovács L. Budapest: Osiris Kiadó. Ötödik kiadás: 2002. 232-239.

Szakirodalom:

ÁTF = *Általános természetföldrajz. Fejezetek az általános természetföldrajz köréből.*

Szerk.: Borsy Z. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. Negyedik kiadás: 1998.

BEHRINGER, W. (2010) *A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig.*

Budapest: Corvina Kiadó.

CASTIGLIONE, L. (1971) *Az ókor nagyjai.* Budapest: Akadémia Kiadó.

DEÉR J. (1930) Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban. In: *Magyar Könyvszemle*, XXXVII. évf. III-IV. füzet. 243-263.

GYÖRFFY GY. – ZÓLYOMI B. (1994) A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács L. A honfoglalásról sok szemmel I. Főszerk.: Györffy Gy. Budapest: Balassi Kiadó. 13-37.

HARMATTA, J. (1941) Forrástanulmányok Herodotos Skytjika-jához. In: *Magyar-görög tanulmányok 14.* Szerk.: Moravcsik Gy. Budapest: Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetemi Görög Filológiai Intézet.

KLINGHAMMER, I. – PÁPAY, GY. – TÖRÖK, ZS. (1995) *Kartográfia-történet.* Budapest: Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Eötvös Kiadó.

KMTL = *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század).* Főszerk.: Kristó Gy. Szerk.: Engel P. és Makk. F. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1994.

ÓL= *Ókori lexikon. I-II.* (1985) Szerk.: Pecz Vilmos. Budapest: Franklin Társulat.

PLIHÁL, K. – HAPÁK, J. (2003) *Európa térképei 1520-2001.* Budapest: Helikon Kiadó.

POUNDS, N. J. G. (2003) *Európa történeti földrajz.* Budapest: Osiris Kiadó.

RÁCZ L. (1993) Éghajlati változások a középkori és kora újkorban Európában. In: *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról.* Szerk.: R. Várkonyi Á. És Kósa L. Budapest: Orpheusz Könyvkiadó. 67-86.

RÉVAI 1911 = *Révai nagy Lexikona: Az ismeretek enciklopédiája. II. kötet.* Budapest: Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság.

RÉVAI 1912 = *Révai nagy Lexikona: Az ismeretek enciklopédiája. V. kötet.* Budapest: Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság.

SZABÓ, Á.- KÁDÁR, Z. (1984) *Antik természettudomány.* Budapest: Gondolat Kiadó.

SZŐM (1982) = *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba IV. Történeti természettudományok és térképi források.* Szerk.: Hajdú P., Kristó Gy. és Róna-Tas A. Összeáll.: Szegedi Őstörténeti Munkaközösség. Budapest: Tankönyvkiadó.

TL 1964 = *Természettudományi lexikon. I. kötet.* Főszerk.: Erdey-Grúz T. Szerk.: Bálint A., Marx Gy., Rényi A., Sárkány S. és Szádeczky-Kardoss E. Budapest: Akadémia Kiadó.

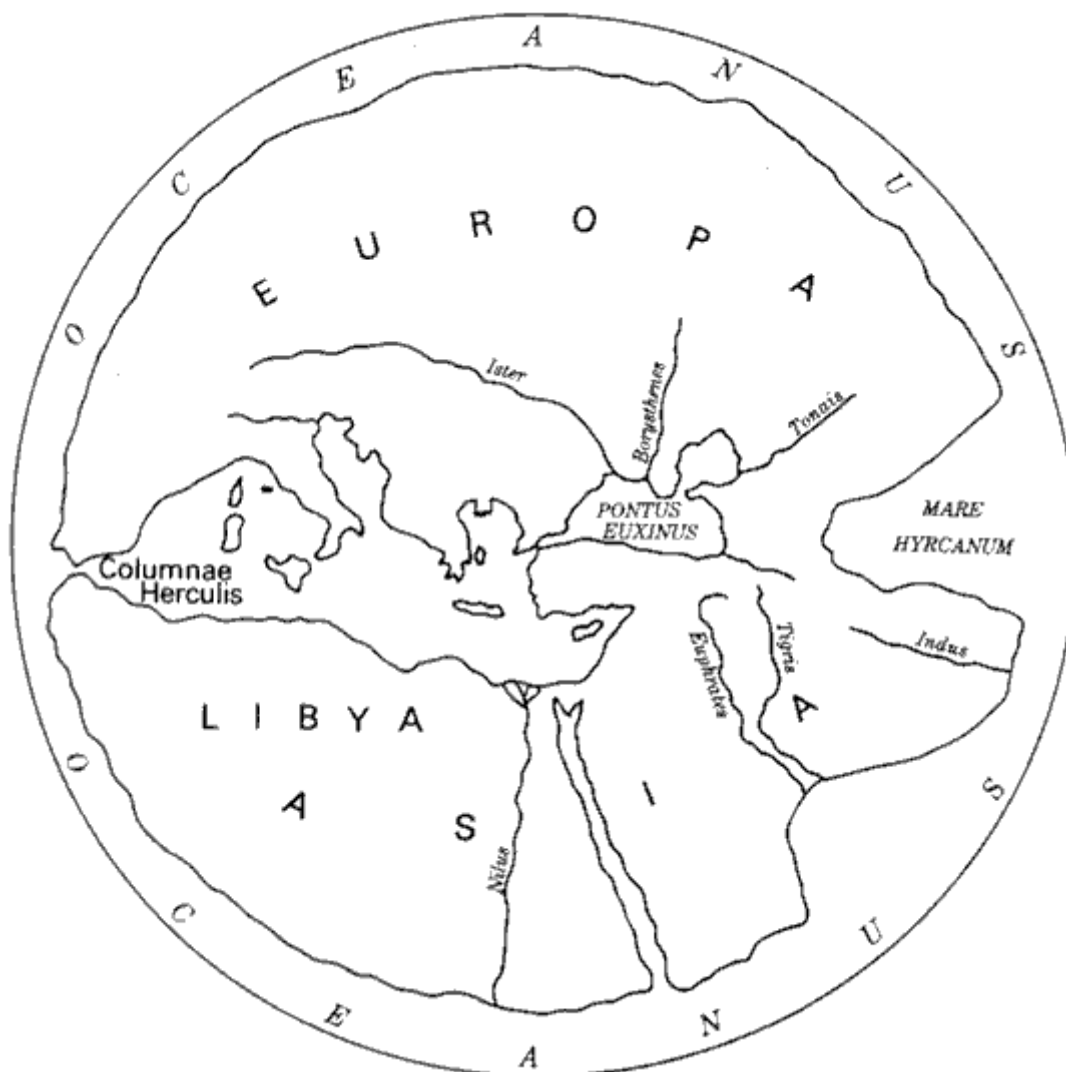
TL 1965 = *Természettudományi lexikon. II. kötet.* Főszerk.: Erdey-Grúz T. Szerk.: Bálint A., Marx Gy., Rényi A., Sárkány S. és Szádeczky-Kardoss E. Budapest: Akadémia Kiadó.

ÚML (1959) = *Új magyar lexikon. 1. kötet.* Budapest: Akadémia Kiadó.

VÁSÁRY I. (2008) *Magyar őshazák és magyar őstörténészek.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 24. Budapest: Balassi Kiadó.

Mellékletek:

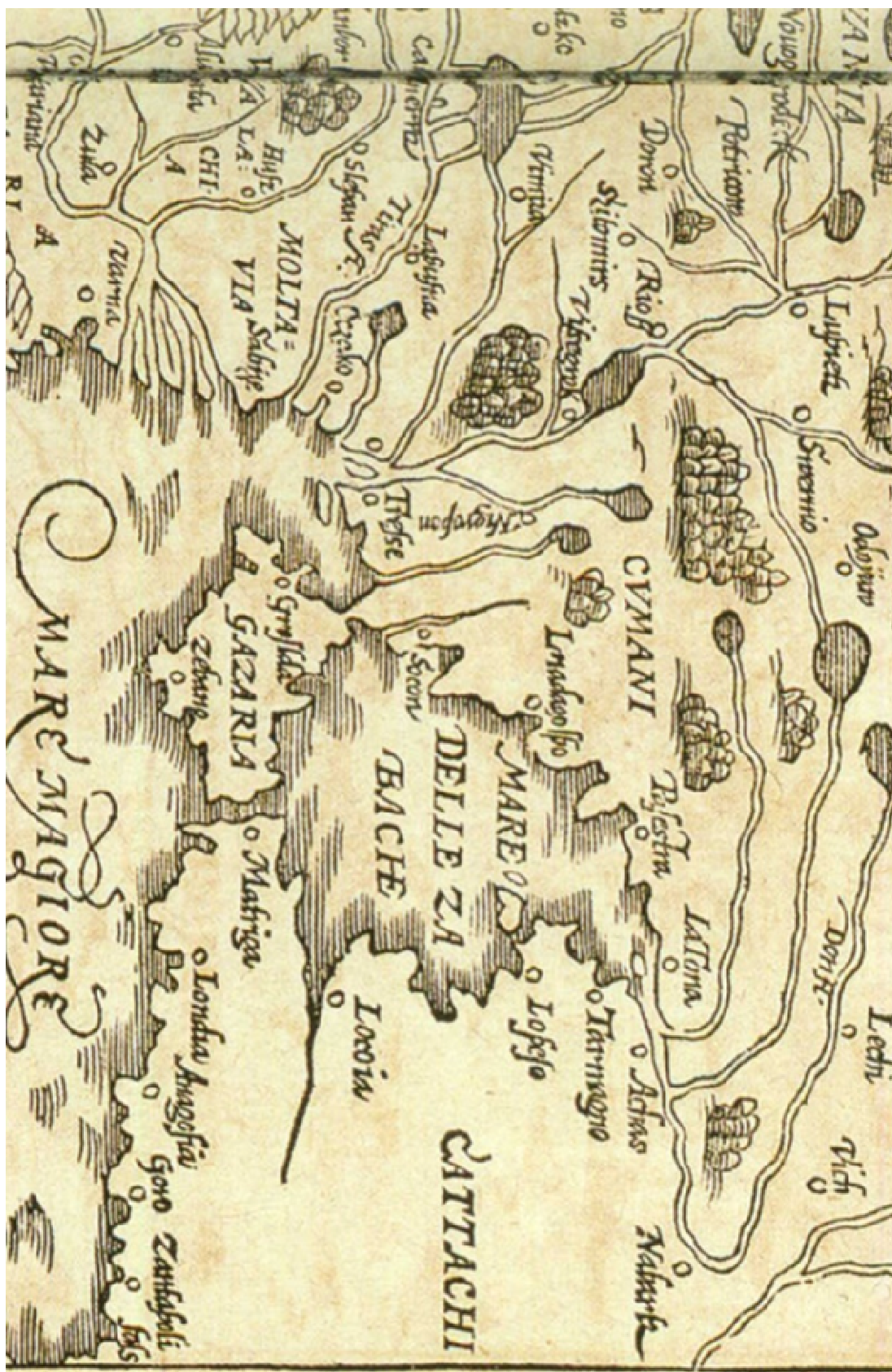
1. melléklet:

2. melléklet

3. melléklet

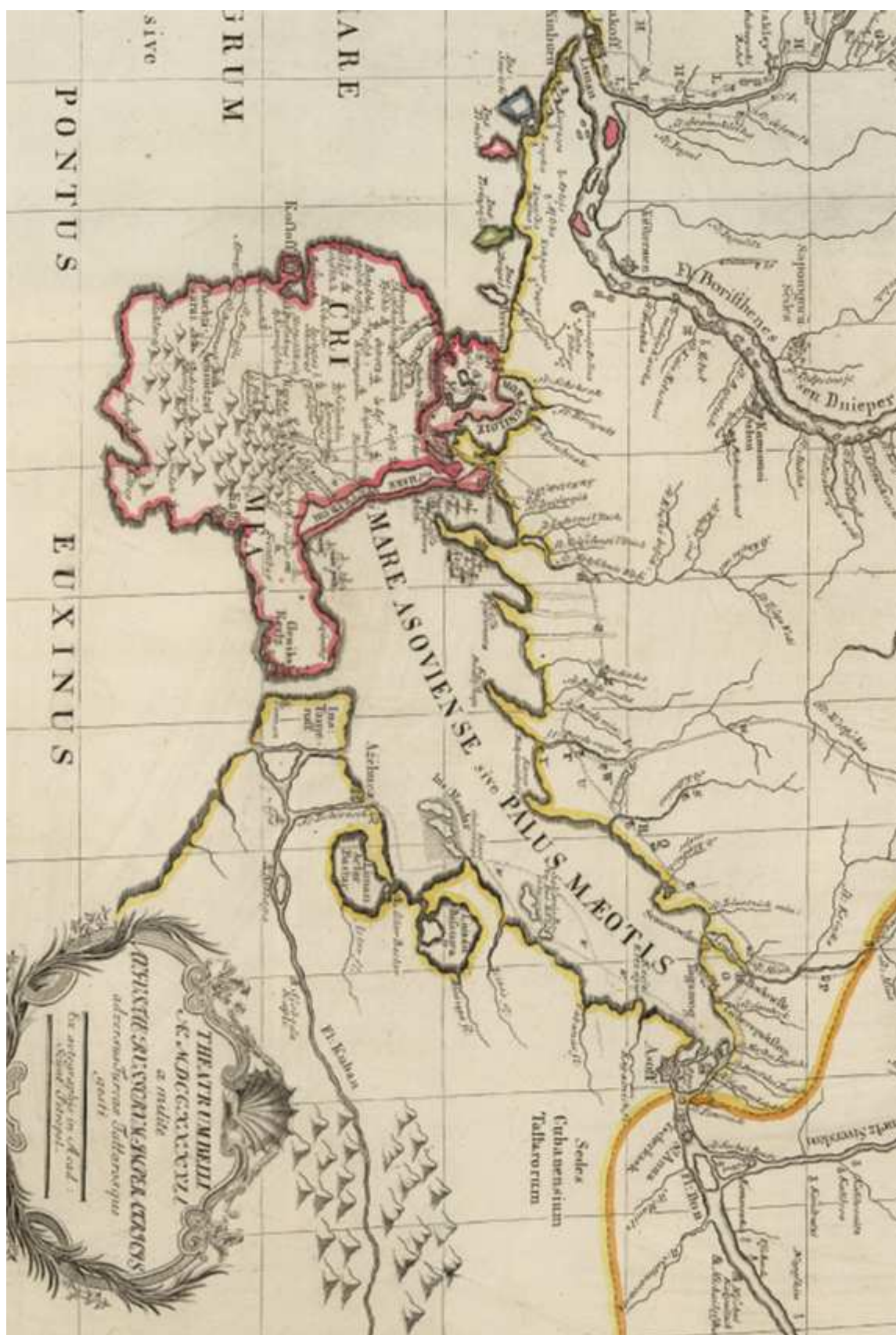

[illegible]

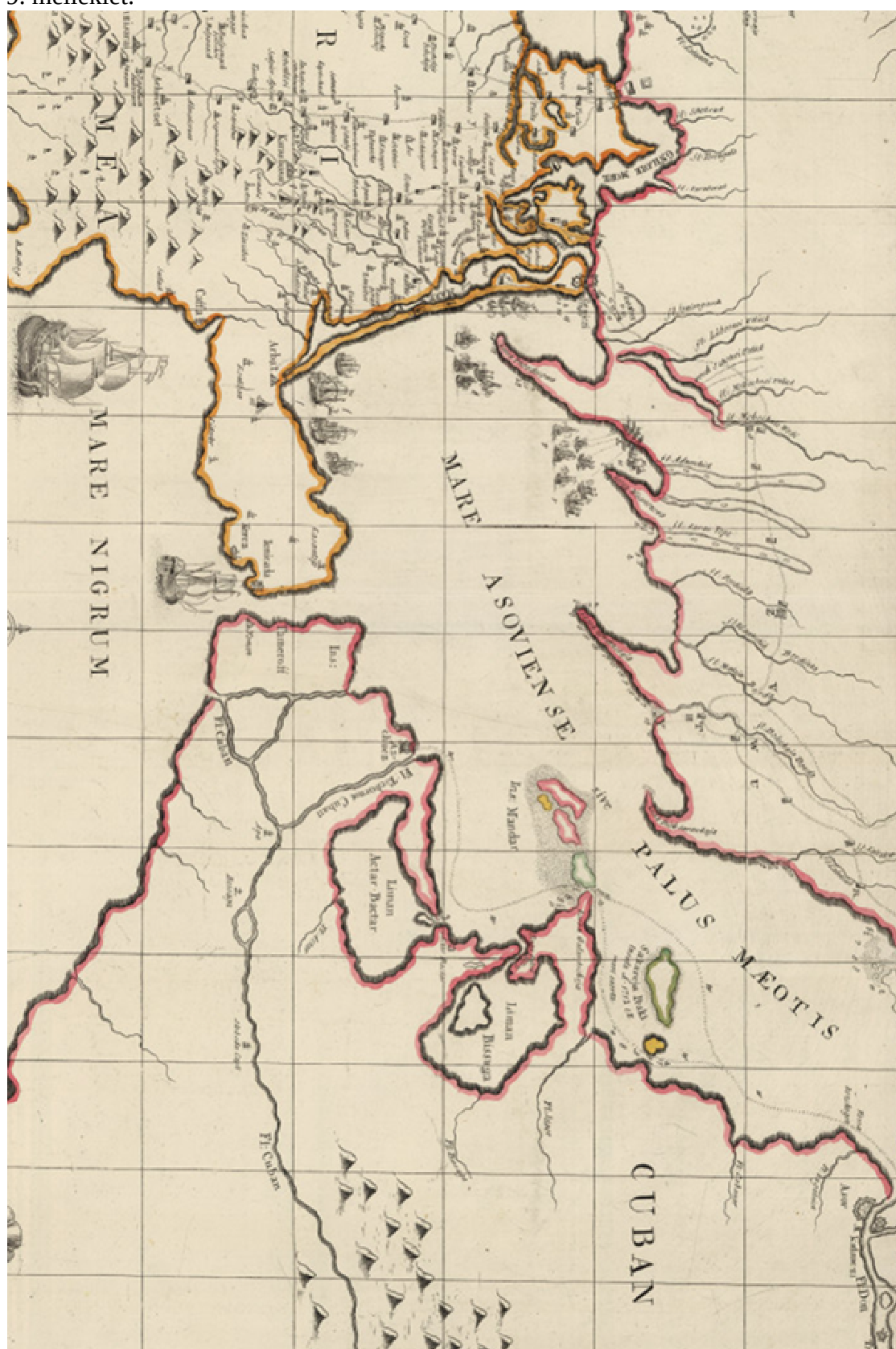
7. melléklet:

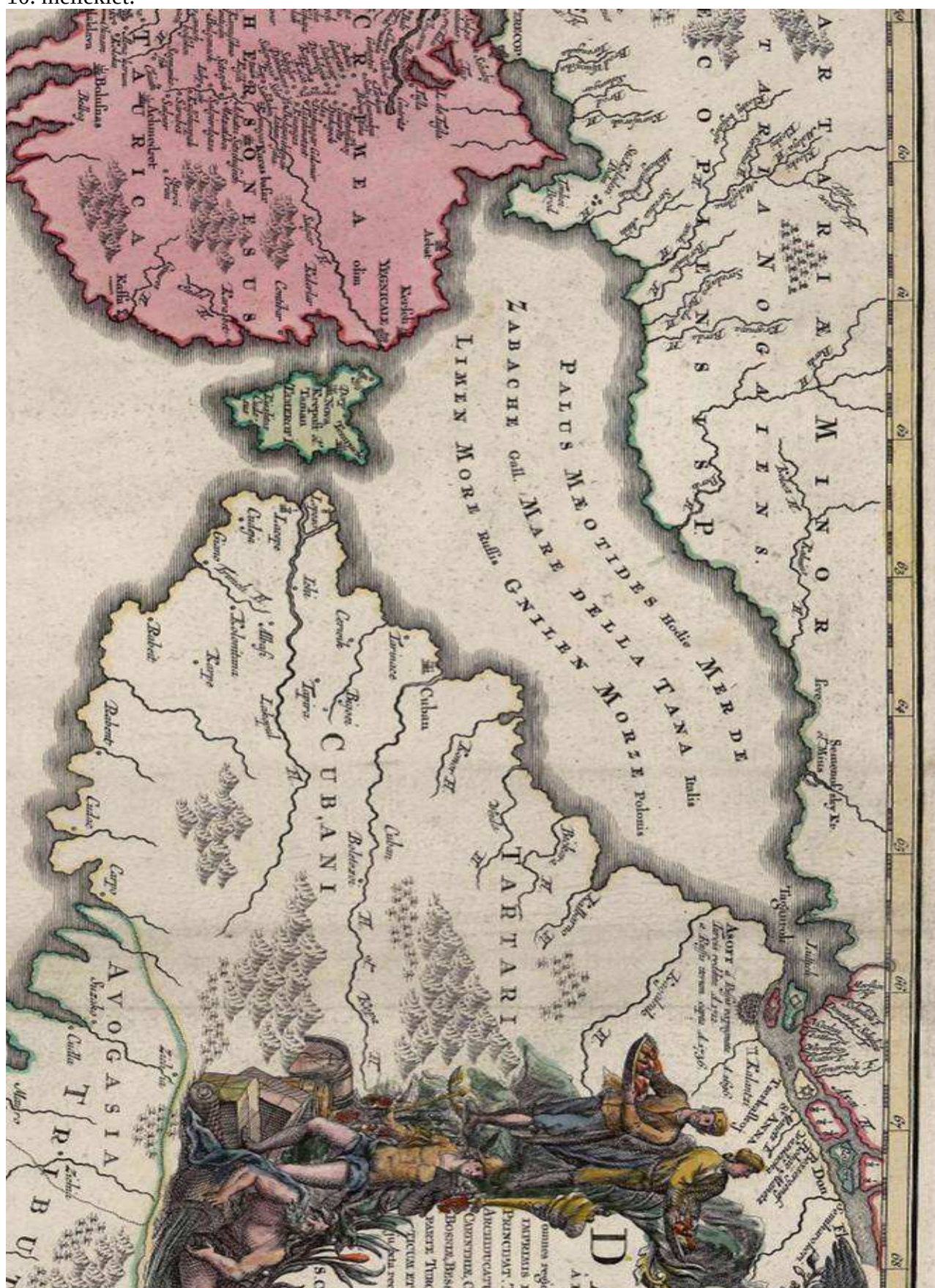
8. melléklet:

9. melléklet:

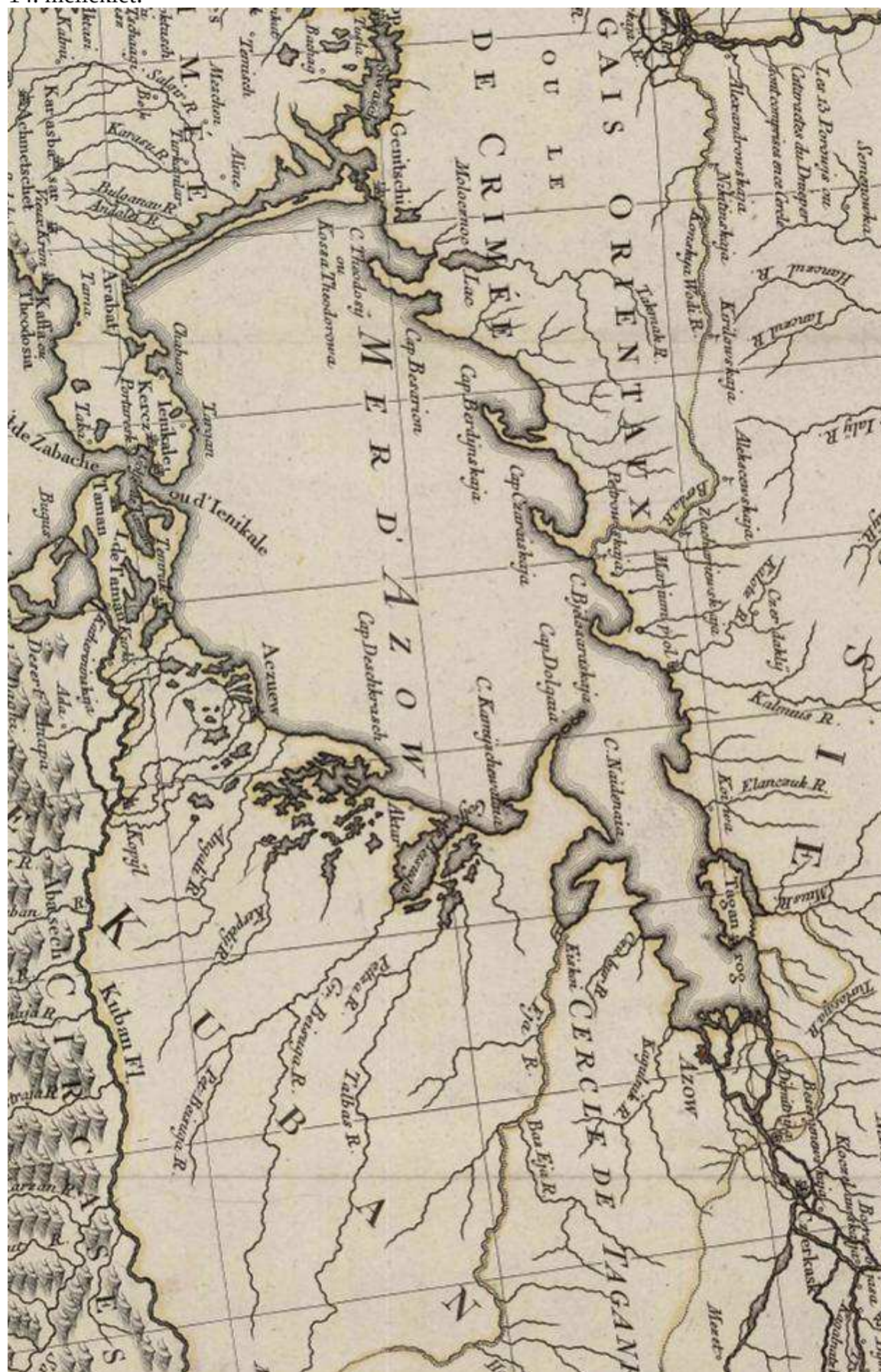
10. melléklet:

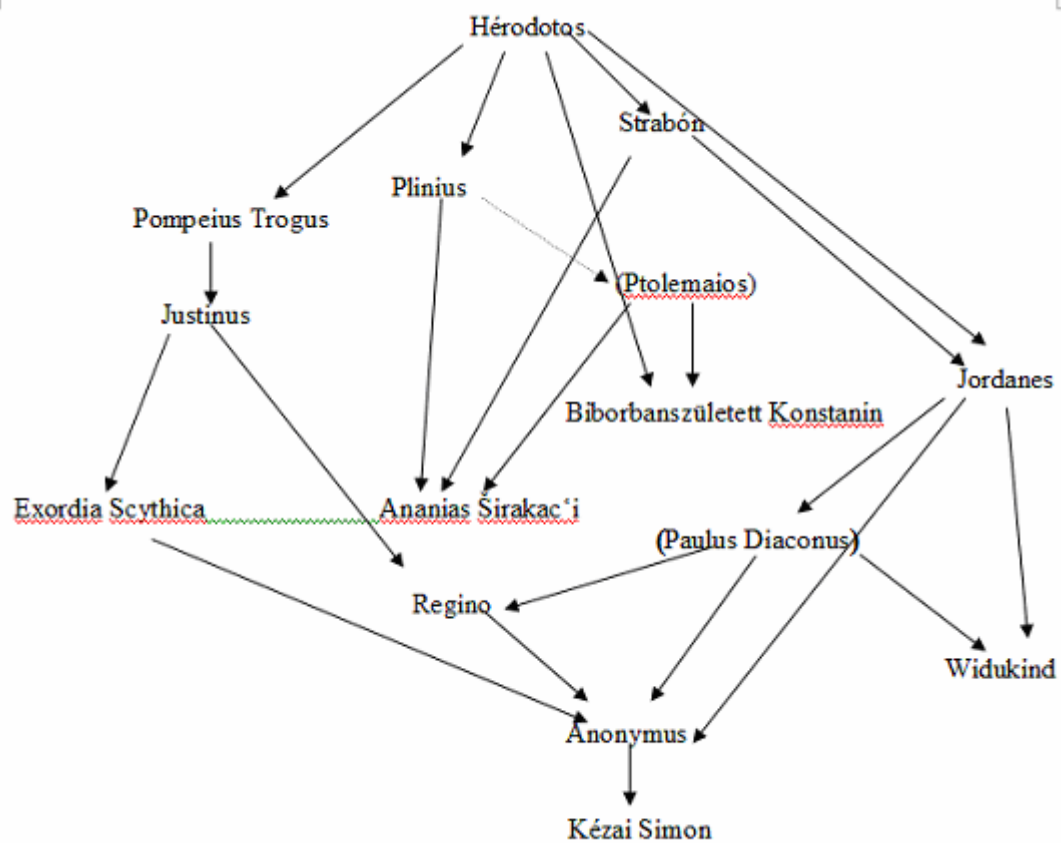
12. melléklet:

14. melléklet:

15. melléklet:

Ábrajegyzék:

1. melléklet: Hekataiosz térképnek rekonstrukciója. In: BUMBURY, H. (1883) *A History of Ancient Geography...* New York. – idézi: Klinghammer I. – Pápay Gy. – Török Zs. (1995) Kartográfiatörténet. Budapest: Eötvös Kiadó. 38. o.
2. melléklet: PLIHÁL, K. – HAPÁK, J. (2003) *Európa térképei 1520-2001*. Budapest: Helikon Kiadó. 30-31. o. OSZK: TA 276.
3. melléklet: PLIHÁL, K. – HAPÁK, J. (2003) *Európa térképei 1520-2001*. Budapest: Helikon Kiadó. 34-35. o. OSZK Régi Nyomtatványok Tára: Ant 57.
4. melléklet: PLIHÁL, K. – HAPÁK, J. (2003) *Európa térképei 1520-2001*. Budapest: Helikon Kiadó. 47-49. o. OSZK: TA 362/1.
5. melléklet: PLIHÁL, K. – HAPÁK, J. (2003) *Európa térképei 1520-2001*. Budapest: Helikon Kiadó. 52-53. o. OSZK: TA 139.
5. melléklet: PLIHÁL, K. – HAPÁK, J. (2003) *Európa térképei 1520-2001*. Budapest: Helikon Kiadó. 68-69. o. OSZK: TA 364.
7. melléklet: PUJADIES, J. B. (1737) *Tibi Exellentissime Domine Comes sa' culi nostri artis bellicae Mari terraque admirando prodigio jure omni neodata ha'c Mappa inscribitur. Exhib et illa pra'cique Regioner, ad quar modo omnium aculi connentuntur, tribus scilicet aximis Europa' Imperii...* (Az Adriától a Fekete-tengerig terjedő országok: Karintia, Krajna, Horvátország, Bosznia, Magyarország, Erdély, Moldva, Havasalföld, Bulgária térképe 1737-ben) Bécs. In: Hadtörténeti Térképtár: B IX a 539/13-es térkép részlete
8. melléklet: L'ISLE, J. N. DE (1737) *Theatrum Belli Ao MDCCXXXVII*. Szentpáternár: Kayserl Academie der Wissenschaften. In: David Rumsey Historical Map Collection.
http://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~216461~5502687:Theatrum-Belli-Ao-MDCCXXXVII--a-mil?sort=Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List_No%2CSeries_No&qvq=q:Theatrum%2BBelli%2
9. melléklet: L'ISLE, J. N. DE (1737) *Verus Chersonesi Tauricae Seu Crimeae Conspectus*. Szentpáternár: Kayserl Academie der Wissenschaften. In: David Rumsey Historical Map Collection.
<http://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~216457~5502685:Verus-Chersonesi-Tauricae-Seu->

[Crime?sort=Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List_No%2CSeries_No&qvq=q:Chersonesi%2BTauricae%2BSeu%2BCrimeae%2BConspectus;sort:Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List_No%2CSeries_No;lc:RUMSEY~8~1&mi=0&trs=1](#)

10. melléklet: SEUTTER, M. (1745) *Tabula Synoptica Totius Fluminis Danubii a fontibus usque ad Ostia in qua omnes regiones, quas perfluit et amnes, quos recipit, Imprimis Integrum Hungariae Regnum, Principat. Transilvaniae...* (A Duna menti országok térképe 1745 körül, a Fekete-erdőtől a Kaukázusig.) Augsburg. In: Hadtörténeti Térképtár: B IX a 539/12-es térkép részlete
11. melléklet: BELLIN, J. N. (1764) *Carte de la Mer Noire. Carte du Canal de la Mer Noir.* Párizs. In: David Rumsey Historical Map Collection.
http://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~233095~5509549:Carte-de-la-Mer-Noire---inset--Cart?sort=Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List_No%2CSeries_No&qvq=q:Carte%2Bde%2Bla%2BMer%2BNoire.%2BCarte%2Bdu%2BCanal%2Bde%2Bla%2BMer%2BNoir;sort:Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List_No%2CSeries_No;lc:RUMSEY~8~1&mi=0&trs=1
12. melléklet: BELLIN, J. N. (1764) *Carte de la Crimée.* Párizs. In: David Rumsey Historical Map Collection.
http://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~234131~5509907:Carte-de-la-Crimee-?sort=Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List_No%2CSeries_No&qvq=q:Carte%2Bde%2Bla%2BCrim%C3%A9e;sort:Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List_No%2CSeries_No;lc:RUMSEY~8~1&mi=0&trs=1
13. melléklet: BELLIN, J. N. (1764) *Carte des embouchures du Tanais et des environs depuis Taig'an, jusqu'i Nova-Krepa. Inset: Plan de Nova-Krepa. Croisey, scul.* Párizs. In: David Rumsey Historical Map Collection.
http://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~234134~5509908:Carte-des-embouchures-du-Tanais-et-?sort=Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List_No%2CSeries_No&qvq=q:Carte%2Bdes%2Bembouchures%2Bdu%2BTanais%2Bet%2Bdes%2Benvirons%2Bdepuis%2BTaig'an%2C%2Bjusqu'i%2BNova-Krepa;sort:Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List_No%2CSeries_No;lc:RUMSEY~8~1&mi=0&trs=1

14. melléklet: LOTTER, T. C. (17??) *Nouvelle Carte di Theatre de la Guerre entre les Autrichiens, les Russes, et les Otomans...* (Az Oszták, Orosz és a Török Birodalom országai (Magyarország-Fekete-tenger) a 18. század) In: Hadtörténeti Térképtár: B IX a 1029-es térkép részlete
15. melléklet: Az ábrát készítette Kovács Kitti Vásáry I. (2008) *Magyar őshazák és magyar őstörténészek*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 24. Budapest: Balassi Kiadó. 118.o. alapján.